

PRINTED BY
V. Ramaswamy Sastrulu & Sons,
AT SRI RAMA PRESS,
Tondiarpet, Madras.—1937.—750.

శ్రీః

పుష్ప బాణ విలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్కృజ్జేషు తున్దుస్తన
వ్యానుద్దాద్ధళితేపి చన్దనరజస్యజ్జే వహా సౌరభమ్,
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్యః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామసి వేణునాదరసితో జారాగ్రణీః పాతు వః. 1

టీ. శ్రీమత్...జ్జేషు - శ్రీమత్ = సౌందర్యముగలిగిన, గోపవధూ =
గొల్లచానలయుక్క, స్వయంగ్రహం = తాముగాపట్టుకొనుట మొదలుగాఁ
గల, పరిష్కృజ్జేషు = ఆరింగనములయందు, తున్దు...ద్దాల్ - తున్దు = ఉబ్బిన,
స్తన = నడుచుచుండుటయుక్క, వ్యానుద్దాల్ = రాయిడిచలన, చన్దనరజసి = గండ
పుంబొడి, కశ్చితేపి = రాలిపోయినను, అన్యః = శరీరమునందు, సౌరభం =
సూర్యసంసం, మహాత్ = అద్భుతమున్న వాఁడును, జాగర...ద్వన్ద్యః - జాగర =
(లేయి) మహాత్కరి యుండుటచేత, జాత = కలిగిన, రాగ = ఎల్లదనముగల,
నయనద్వన్ద్యః = కన్నులతోయి గలవాఁడును, ప్రభాతే = తెల్లవాటి, కామసి =
(ఉట్టిదని) చెప్పనలవిగాని, శ్రియం = కాంతిని, బిభ్రత్ = ధరించుచుండు
వాఁడునుచేత, వేణు...సితః - వేణు = పిల్లనగ్రావియుక్క, నాద = ఊడుట
యందు, రసితః = ఆనగలిగిన, కశ్చిత్ - జారాగ్రణీః = కానొకజారులమేటి
(శ్రీగృష్టండు), పాతు = ముచ్చును, పాతు = గడించునుగాక.

తా. సౌందర్యవతు లయినప్రేతలు తాముగవచ్చియా
లింగనముచేయునప్పుడు, వారియున్నత స్తనముల యొరయిడి
చలనం దనకలిరమునందలి గంధపుబొడి రాలిపోయినను, ఆ

గంధపువాసనవీడనివాడునుగోవికలతోడిసురతకాలములుందు
మేల్పించియుండుటచేత నెట్టిపాటిన నేత్రములుగలవాడును,
ప్రభాతకాలంబున నొకవిధమైనసౌందర్యముగలవాడునునైన
వేణుగానప్రియుఁ డగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించునుగాక.

అర్థాలంకారములు—విశేషోక్తి, పర్యాయోక్త్యలం
కారము, రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము.

శృంగారచన్ద్రికా.

అన్తప్రభాభీరమ్యాభిః స్త్రీణాం ముదముద్యాయః,
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్కృతి గోపాలబాలకః.

పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః,

శృంగారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రసాదనవదిత్రం పుష్పబాణవిలా
సాఖ్యం శృంగారకావ్యం చిక్షీర్షుః ఆదౌ మన్దశతదాశిషం ప్రయుక్త
శ్రీమదితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్
కర్తృశ్చేత్పాణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్: 'మో భూమి స్త్రీగురుః
శ్రియం వితనుతే, నః స్వస్తిలో జీవితం, యో నార్యాదిలఘుర్భవతి చ,
ఐవనో దేశభ్రమం సోఽన్యగః, రోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్మృతిం, ఐవమగ్ని
ర్మధ్యే గురు ర్జ్ఞోరుజం, తో ద్యౌ రన్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు
ర్భస్తారకేకో యశః.' ఇతి. మగణసన్నిధానసమనస్తరగ సగణోఽపి శుభప్రద
ఏవ. తదుక్తం చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: 'మయ రసశబ్దభవ
సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పరస్తు పూర్వస్తాత్, జన్యోఽత్ర జనకనికరే
సుతపద్వితనోతి నాశుభం కర్త. సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే
గణాః శుభాః.' ఇతి. ప్రథమపక్షోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. యద్యపి స్త్రీరేణ
రేఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్య స్వాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే.
'క్షం వినా మూరసంయుక్తః సౌమ్యస్త్రాజ్యో విహన్తువత్; శ్లేషస్త్ర

కషయోఽశ్రీమూకా శుచిశ్రావణగౌరివ.' ఇతి. తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రసంగాన్ని దూష్యతి. తథా చోక్తమిదేవతావాచకా శబ్దం య చ భద్రాదేవతాకం, తే సర్వే నైవ నిష్కార్యః స్యు ర్ద్వితో గదా తోఽపి వా.' ఇతి. సుప్రీకృత సుత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామి: 'మన్య శార్థాభిధానో ఏ దేవనామన్యో నోఽపి వా, గణో న దూష్యో వర్త్య శ్చ దేవతాభిప్రాయోఽపి. చతుర్థ్యభిముఖిత్యాదం చతుర్థో జగదాదేవతా, బ్రహ్మ నానున్యోతి త్వేన కావ్యాదామపి శోభనం. శృంగార వీర సౌహార్ద మిత్యత్ర తు పృతే ర్మథే, ఋషర్మగ శిష్యోఽపి మన్యభో విశిష్యతే. ప్రసక్తిః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రకర్షస్యాభిధానం, పకారో చేఫయుక్తం స్యుటం కావ్యముఖే తుభిః.' సామ్యాసామ్యవివేచన మప్యత్ర కృతమి: 'శస్త్రా కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్త్వప్రపంచముర్తయః, కర్తృ కారయత్య శ్రో తుః కలపయన్తి సాధాభి. అకరః ప్రేతిహియా స్యాన్నిషేధో తు విప ర్యాయః, అకారో హర్షణః, సోఽపి వ్యథార్త్యాదిభి నోచితః. ఇహారాది చతుష్కర తు తుర్యాత్ తుప్తమనోరథం, ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారి సంశతి స్తస్య పితృణః. ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారి కామవాన్తీషభూ తిదాః, అక్షరైరగ కర్షణ స్యాచ్చకారః గీర్తనాశనః. ధజకారా రోగ సంహారో గుణాశ్రయ మరణప్రదం, టతకారో భేదకారో, డః శుభః, ఢస్తకం స్థితిః. మస్తలాభిరతో నిస్తు తకారో విషమనాశనః, ణకారో యుద్ధగోరీ స్యా, ధధకారో భృతిప్రదం, నకార స్తాపన, త్కశ్చిదని షేధో తుభిః స్తృణః, రక్షాదాయా పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వస ప్రసక్తి. అటగ్యశ్చ ద్వారకా స్యా, ద్వారక స్తృతిభాగ్యకృత్, మకారః పీడనం, న్య ము శ్రీహరి, రేఫ స్తు హరిహరౌ. లూకాడ్యశ్చ, ద్వారకా స్యా హర్షణాగోగ్యత్విహం భానిః, డోష్టాభిసృభాభేద శ్రీ నిర్వాణ సుధామౌ గ్రహణం.' (శవనమ శ్చ వ్యాస దేవతాగణం.) అథ ఙ్గోర్ధ్వ. శ్రీ శోభా - 'శ్రీ రేఖ రచనా శోభా సంపన్నాశోభాభి, చాణి లక్ష్మీ లవణ్యం విషి విల్వేనవ్యగ్ర త్రిమ.' ఇతి నా. - శ్రీమత్క

శోభావత్వః, యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్కృతః, స్వయంగ్రహః స్వయమేవ గ్రహణం, తత్ప్రధానాః, పరిష్కృతాః అనిష్టానాని *మధ్యమపదలోపిసమాసః, స్వయంగ్రహేణ పరిష్కృతా ఇతి * తృతీయాసమాసో వా, లేఘ, గోపవధూనాం శోభాశాలితోద్భూతం పూర్వకం స్వయంగ్రహలిజ్జనానాం ప్రతిపాదనాద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌందర్యం, తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మిన్ననురాగాతిశయ శ్చ వ్యత్యేతే, తుజ్జస్తనానాం యో వ్యామర్శః పరివీడనం తస్మాత్ *కర్తృణి వ్యక్త్యా సమాసః, యద్వా తుజ్జస్తనై ర్వామర్శః పరివీడన మితి కరణే తృతీయా * 'కర్తృకరణే కృతా బహుళ' మితి సమాసః. చన్దన రజసి మలయజ సరాగే, గళితేఽపి, సర్వాజ్గురతే చన్దనే గోచాఙ్గానా కఠినమచ మథితత్వేన చార్జితాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అథే శరీరే * 'అన్యం ప్రతీకోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అజ్ఞశబ్దస్యావయవవర్త్యయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి స శక్కునీయమ్. 'అన్యం గాత్రస్థి కోపాయ ప్రతీకేష్యప్రధానకే.' ఇతి నానార్థరన్నసూతాయాం శరీర పరత్వస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్త్రిన పరిసృజం నమోదధానః, జాగరేణ నిరస్తర క్రిడాలముటత్వేన నిర్జితత్వేన, జాహరాగమ ఉత్పన్నరక్తిమగుణం, నయనద్వంద్వం యస్య స తథోక్త్య. 'అగోఽను రాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమత్విరోగే' ఇతి విశ్వేష. తథా ప్రభౌతే ప్రాణికాలే, కామపృనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్నం బనితాం లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ * 'నాభ్యస్తా చ్చతు రి' తి సుమభానః. నేణు నాదే, రసికో రాగవాక్, రసోఽస్యా వ్రీతి రసికః * 'అత ఇనితనాదే' తస్మిత్వయః, 'శృంగారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే వ్రీతి రసిక.' ఇత్యమరః. కశ్చి జ్ఞారాగ్రణీ కోఽపి గోపికాజారనాయకః, భగవాన్ నాను దేవ ఇతి యావత్. తస్య స్వపాచకపదేన ఆనుపాత్తత్వేన విశేష్యైః స్ఫుటికృతత్వాత్. ఏ యుష్మాక్, సాతు. అత్రాభారస్య చన్దనస్యావ గమేఽపి అభేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్తనాత్ * 'విశేషాలాగ్నరః,

తదుక్తం, ‘చిత్రేషు భిక్షునాం సుధారం వినా స్యాధేయవర్జనమ్’ ఇతి; తథా
కృతపథావభోగ స్యాకృతే ర్యథాపద్వస్తువర్జనమ్, * స్వభావోక్తి శబ్ద.
‘స్వభావోక్తి రసా చారు యథాపద్వస్తువర్జనమ్.’ ఇతి; అస్యః పూర్వో
క్త చిత్రేషుభిక్షు మి త్యనయోః * సజ్జరః; తథాస్య సాధారణరూపేణ
వక్తవ్యస్య శ్రీశృష్టస్య జారాగ్రణీష్వరూపే జానువర్జన మితి భక్తివీక్ష
రాశ్రయజగూహః * పర్యామోక్ష్యలగ్నారః, ‘పర్యామోక్షం తు
గమ్యస్య చచో భక్తివీక్షరాశ్రయమ్.’ ఇతి లక్షణాత్. తథా సమ్మోగ
శృంగారస్య కవీప్రదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యక్షత్వాత్ * రసవసల
గ్నారః. లక్షణమ్—అజ్ఞభావం గురోయత్ర భావం ప్రత్యగ్ వా రసమ్,
భజేత్ స తత్ర రసవసలగ్నార ఉదీరితః.’ ఇతి; తథా దేవవిషయరతిభావ
స్యాసి కవీప్రసైగస ఆనుగ్రహజనవిషయరతిభావం ప్రత్యక్షత్వాత్ * ప్రే
మోక్షలగ్నారః. ‘ప్రేమోక్షలగ్నారణం చేద్భావో భావాన్తరంప్రతి.’
ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే (రతి) దేవాదివిషయా
స్యభిచారి తథాజ్ఞేతః, భావః ప్రోక్షస్తదాభాసా లనాచిత్తప్రపత్తితః.’ ఇతి.
(అజ్ఞానో న్యజ్ఞేష విస.) ఏతే చక్షు ఆర్థాలంకారాః. శబ్దలగ్నారప్రః—
‘స్వయంగ్రహంపరిష్కర్తేషు తుష్టస్తనే’ త్యాదౌ పృష్ట్యనుప్రాసః స్ఫుట
విస. తల్లక్షణం తు—‘ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యర్జనానాం యదీ భవేత్,
పునరుక్తరసా నాను పృష్ట్యనుప్రాస ఇష్యతే.’ ఇతి. పర్యామోక్షాదీనాం
చతుర్థాం ప్రాగుక్తయో ర్వయో శబ్ద అనోన్యస్యతైరపేక్ష్యాత్ * సం
స్పృష్టి. * శార్థాలంకారిణితరం స్పృశం - ‘సూర్యోన్మేషర్తనజస్తతాః సగు
రనః శార్థాలంకారిణీడితమ్.’ ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదితమాసీద్యచ్ఛరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దనూనోః,
తదభిలమపలమ్యుస్య స్వాదు శృంగారకావ్యం
సచయితునునసి మే శాసదస్తు ప్రసన్నా.

టీ. యువతినహ స్రైఃసహ=వెక్కండ్రుగొల్ల వనితలతోడ, శ్రీదశః= విహరించుచున్న, నన్దసూనోః = నందునిపుత్రుడగు శ్రీ శృష్ఠునియొక్క, విచిత్రం=వింతయైన, యత్=ఏ; చరిత్రం=కథ, భువనవిహారం = భారము నందు ప్రసిద్ధమయినది, ఆసీత్=అయినదో, తత్=అఖిలం= చరిత్రమునంత యు, అవలమ్యుః=ఆధారముగాఁజేసికొని, స్వాదు=మనోహరమైన, శృంగార కావ్యం = శృంగారరసము ముఖ్యముగాఁగలిగిన యొక కావ్యమును, రచయితుమనసః=రచించుటకుఁ దలంపుగొనిన, షి=నాకు, శరదా=సరస్వతీ దేవి, ప్రసన్నా=(నాయెడ) అనుగ్రహముగలది, అస్తు=అగుఁగాలి.

తా. వెక్కండ్రు జనరాండ్రతోఁగూడి నీలలు సల్పునట్టి యే నందసూనునియొక్క చిత్రచరిత్రము సర్వలోకప్రసిద్ధమై వెలయుచున్నదో, యట్టి గోపాలునియొక్క చరిత్రమునుగొని, సకల జనరంజకమైన యొక శృంగారకావ్యమును దేవునిలఁచిన నాకు సరస్వతీదేవి ప్రసన్నురాలగుఁగాత.

సంప్రతి కవిః స్వచిక్షితం ప్రతిబాన్ తస్మిన్నానందం సరస్వతీ ప్రసాద మాకాప్తేః—

భువనేతి. యువతినహ స్రైః సహ శ్రీదతో, నన్దసూనోః శ్రీశృష్ఠ స్య సమ్మద్ధి, విచిత్ర మద్భుతం, యచ్చరిత్రం గోపనాప్రభాభినాది రూపం, భువనవిహారం లోకై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం, చరిత్రమై, అవలమ్యుః ప్రతిపాద్యతేనాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం, కావ్యమితి సూచనం. 'మధురో నారసే తద్వత్ సుందర స్వాదుషు ప్రసిద్ధం.' ఇతి సూ. శృంగారకావ్యం శృంగారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితం కర్తృం, రచనో యస్య తస్య 'తుం కామమనసో ర పీతి మకరందాభిరం.' షి మమ, శరదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు. సరసకావ్యరచనానుసారం శృంగారము ఖటయ త్వి త్యాశయః. * మాలినీపుత్రమ్. లక్షణం తు—'ననమయాయ యుతీయం మాలినీ భోగిలోక్తైః.' ఇతి.

“ కాస్తే దృష్టి ”

9

అమ. ఒండొగులయొక్క యాభు, లక్షణము, తళుకుబెళుకులు వీనిచే ననురాగము గలవారయ్యుం గూడిన లేకపోవుటచేత నాత్రముగలవారయి ఒకరిని దేశతంబున నచ్చెప్పవశంబున గలిసిన యిద్దఱు కాముకులగు నాయకా నాయకులయొక్క చేష్ట లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

కాస్తే దృష్టిపథం గతే, నయసయోరాసీద్వికాసో మహాకా
ప్రాప్తే నిర్జనమూలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః,
సహజగ్రహణోత్సవే, సమభవత్ సర్వాజ్ఞకమోదయః
కన్తాలిజ్జనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ. 3

టీ. కాస్తే=ప్రియుండు (తనయిచ్చకెక్కినవాండు), దృష్టిపథం = చూపుమార్గమును, గతే=పోందఁగా, సుభ్రువః=నాయకయొక్క, నయన రహిత=తన్నులను, సమభవత్ = ఎక్కువ, వికాసః = విస్తారము, ఆసీత్=కలిగెను. (కాస్తే=ప్రియుండు), నిర్జనం=జనులులేని, ఆలయం=ఇంటిని, ప్రాప్తే సతి = పోందఁగానే, (సుభ్రువః = ఆనాయకయొక్క), తనుః = ఒడలు, పులకితం=గర్జనపాటుగలది, (ఆసీత్ = ఆయెను). (కాస్తే=ప్రియుండు), సహజగ్రహణోత్సవే=సహజ-సంతోషములయొక్క, గ్రహణం=పట్టుకొంటు యుండు, ఉత్సవే సతి=ఆసక్తిగలవాడగుటగా, (నాయకానయః = నాయకలు), సర్వాజ్ఞకమోదయః = అన్నియంగములయందును మోదముయొక్క పుట్టుక, సమభవత్=కలిగెను. (కాస్తే=కాంతుండు), కన్తా ఆలిజ్జనతత్పరే=కన్త=మొదయొక్క, ఆలిజ్జన=కొరిగించుటయందు, తత్పరే=శ్రద్ధగలవాండుకాఁగా, (నాయకానయః=నాయకయొక్క), నీవీ=నీవుముడి, దృఢాపి=నిశ్చయమున్నది, స్వయం=తానుగా, విగళితా=జాళినది, (ఆసీత్ = ఆయెను.)

తా. తనయనోపల్లభ్యుండు కంటఁబడఁగానే,యొకనాయక నున్ననగలదగుటచేత గర్జనలువిచ్చుకొని, కాంతునిజూచెను. ముద్దంబియుచూరపుజూడ్చుల తళుకుబెళుకులచేసిడ్వబడి

యానల్లభుఁ డప్పు డదృష్టచశంబున నొక్క చులేని యొక యిగా
రంబు సొరఁగా, నాముగుదయొక్కయొడలయందు గగుఁపులు
గలిగెను.మఱియు,నాప్రియుఁడు కుచగ్రహణముం నిష్ఠపడఁగా,
నాయొకయొక్క యన్నియంగములు గడగడ వణఁకిను. కొం
తుఁడు నాయొకను గట్టిగాఁగొంగిలింపఁ గడంగినప్పుడు, నాయొక
యొక్క కోఁకముడి గట్టిగానున్నను, తనగతట నీడిపోయెను.

ఈశ్లోకంబున చూచుట, తాఁకుట,కొంగిలించిగొనుట మొన
లగు కామోపచారములు వర్ణింపఁబడియుండుటచే నగభోగ
శృంగారము. స్వభావోక్త్యలగకారము.

పరస్పర హాస రేఖా విలాసాదిభి ర్జ్ఞాతములగునను పరమగునను
దుత్పన్నతయో క్కచి ద్రహసి మునకా స్తి శిరఃకా కాపి నో వేష్ట్యం
కచి రాహు. —

కావ్య ఇతి. — 'కావ్యే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రసిద్ధిగ
సంబధ్యతే. కావ్యే బల్లభే, 'దృష్ట్యో నయనయో వత్సలః పృష్ఠపృష్ఠ' ఇ
'బుమ్ప' త్యాదిగా నమాసాస్త్యః * 'పృష్ఠే వర్ష బాహు పృష్ఠే
నానార్థరక్షమ. లాయాంతం గతే ప్రాప్తే - పృష్ఠేచే నేవవర్షః
సుభ్రువో నువ్వర్యాః, నయనయో ర్మహః స్థిరం ప శ్చింత - నాభి నయనయో
నేత్రే విస్తార్య నిర్మిమేష మద్రాక్షిద్యర్థః. పృష్ఠే చ బుమ్పేనాదృశ్య
మకృష్టే తస్మిన్ కావ్యే, నిర్దశం దైవమతా నత్యంతే బుమ్పేన, బుమ్
యం గృహం, ప్రాప్తే నతి, సుభ్రువ స్తయః పుణ్యితో నయనయోరం ఇ
'తదస్య సంజాతం తాపకాదిభ్య ఇత' బిరీచిత ప్రత్యయోః, జాత
అభూత్ - 'ఉత్పన్నభూతయో ర్జ్ఞాతో బృహ్మజాతో న్న న ద్వ్యం బుమ్ప' ఇ
ఇతి నా. — ఏకావ్రసమాగమేన మనోబుద్ధిబుద్ధిచయం నా బుమ్పేన
మః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. ఇతో బిరీచితప్రత్యయోః బుమ్పేనాదృశ్య
సముల్ల సితచాపలే తస్మిన్ కావ్యే, పృష్ఠే బుమ్పేన స్తనయోః గ్రహణే బుమ్పేన

సతి - గ్రహణ ముఖ్యాయ జౌత్సుకమన్రోక్త్యై తస్య కావ్యస్య సభ
యప్రస్థుత్తిః సూచ్యతే, గుప్తుణః సర్వాన్తకామ్యుపదయః, సమభవత్ సం
భవతి స్వ - రాగా న్న హాపేదధు దత్తస్య ఇత్యర్థః - తథా చ లక్షణం -
'రాగ ద్వైషభయనిధి' పేదధు ర్గాత్ర పేదధుః. ఇతి. తత స్తస్యాం తుచ
గ్రహణ మగ్ధీమర్వాణాయాం నివర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కావ్యే, కణ్ఠాలి
జ్ఞానోత్పరే సతి, స్పృహ, నీవీ జఘనపస్త్రగ్రన్థి - 'నీవీ సరిపణే గ్రన్థా స్త్రీ
ణాం జఘనవాసనా.' ఇత్యుపరగ. స్వయం సేన, విగళితా నిస్తస్తా. అత్త
ప్రభవే చాక్యే - 'అదరా స్వర్గసం * చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయత' - ఇత్యు
క్తలక్షణా ప్రభవూనస్యసకా దగ్నితా. ద్వితియశ్చతీయయోః * సా
ర్థియోక్తానుగృహీతో వర్తితః, సురీయే తు * కామేష్టతం కథితమ్. తల్లక్ష
ణం తు రతిరహస్యే - 'పిత్తః ప్రస్ఫుర, తీక్షణే విచలతః మాపాదకే
మస్యైవ, ప్లమ్మిల్లః కుసుమంభితో విగళతి స్తాప్తోఽపి బద్ధం పునః,
ప్రచ్ఛన్న ప్రజతః స్తనా ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్థలతి
స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేష్టతం యోషితమ్.' ఇతి. పర్యవ సుర్యనాది
గామూపచార పద్ధంత * సంభోగశృంగారః. లక్షణం తు - 'అనుమాతా
నిషేధతే యత్రానోన్యసం నిలాసిసా, సుర్యవసుర్యనాదీని సంభోగోఽయ
ముఖ్యంబృతః.' ఇతి. * స్వభావోక్తి రలంకారః.

అనంతరిక. ఒక ప్రాగమూడియొక్క యొక్కారపుర జేష్ఠమచామ
మోదగ యొక కామసంధు తన పేదకచెలిరానితో నీక్రందివిధంబున
జెప్పుచున్నాడు.

మాం దూరాదరవిష్ట సుందరదరస్తే రాసనా సుప్రతి
ప్రాగుత్తుజ్ఞఘన స్తనాజ్ఞానగళచ్చాయా శ్చరీయాంబులా,
ప్రత్యాసన్న జనప్రతాపణాపరా పాణిం ప్రసార్యాన్తికే
నేత్రోన్యస్య విరం కురజ్జవయనా సాహితమాలోకతే. 4

చీ. సంప్రదితానుబంధం, అరవిష్ట...ననా - అరవిష్ట = కమలమువలె,
సుందర = అందమైనదిగా, పరా=ఇంచుక, స్తేర = నవ్వుచున్నదియనయన,

అననా = మోముగలదియు, ద్రాక్ష = పడిగా, ఉత్తుం... = ఉత్తుల = ఉబ్బయినవియు, ఘన = గొప్పవియునైన, స్తన = కుచములయొక్క, అశ్లు = దాపునుండి, గళత్ = జాటుచున్న, చారు = సాగసయిన, ఉత్తరీణ = పుటయొక్క, అశ్చలా = అంచుగలదియునైన, కురజ్జనయనా = కురజులయొక్క... కన్నులంబోలు కన్నులుగల యాయతివి, ప్రత్యా... పరా - ప్రత్యాసన్న = సమీపించినట్టి, జు = మానుసులయొక్క, ప్రతారణ = పుంసపుష్పములు, పరా (సతీ) = ముఖ్యమైన పుత్రిగాఁగలిగినదై, నేత్రాస్తవ్య = పడగంటియొక్క, అన్తికే = దాపున, పాణి = చేతిని, ప్రసార్య = చాపునొని, సామీపం = అభిప్రాయముతోఁగూడ, చూరాత్ = పవ్వునుండి, చిరం = చాల నేనుగా, మాం = నన్ను, ఆలోకతే = చూచుచున్నది.

తా. కమలములంబోలు చిలునగవు మోముగలదగుచు, తనగబ్బిగుబ్బలపైని పైటకొంగుజాటుచున్నను గమనింపనిదియు నైనయొక వన్నెలాడి తనదాపునకువచ్చెడిజనుల నందరినిఁ గోరితనకడకంటిదాపున బొట్టనప్రేలిని క్రిందికిని దక్కిననాలుగు ప్రేళ్ల నొక్కటిగాఁ బైకిని జేర్చియుండుకొన్నదై, యో పాణి కాఁడా! దవ్వునుండియే తడవులగబట్టి నన్నుఁ జూచుచున్నది.

యుక్తమనునలంకారము. స్వభావోక్తి. కాంతి లంకాకావ్య గుణమును. నాయిక ప్రాధ.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పత్య స్కామి సర్వపదినం బూతే. —

హమితి. — సంప్రత్యగునా, అరవిష్ట మిద గుణం - పరస్పరం మన్దం యథా తథా స్తయమాన - మానసం ముఖం యస్యాః సా శ్చేష్టా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - సరస్వతీశ్చత్ర * 'మన్మథ' పీఠ సమాసః - స్తయతే * 'నమి క మ్ని' త్యాదివా రప్రత్యయః - 'మన్మథ' స్త్రీ శబ్దభయయో ర్గతేఽపి చ గుహా దిరీ, పరం త్వన్యయ ముత్పదే గుణ

తా ను చరణ పునుక్షా. ఇతి నా.. ద్రాక్ శీఘ్రం * ‘ద్రా జ్జజ్జ సపది
 ద్రుప్త మి’ త్యనునా. ‘ద్రా జ్జజ్జ’ సమున్నతా - గునా పృథుతా కలినా హం -
 గోమత్తనా తయో - ర్ద్రాజాత్ ప్రాన్తాత్ - గళత్ చారూత్తరీయస్య -
 అగ్నాం మన్తీ - యస్యా సా త ధోక్తా - ఇతి కామేక్షిత స్తోత్తి - కన
 నాధిగసాప్రీసా పాప్యమధ్యమ నృత్రయోః, ముస్తా ముద్గర మే ఘమ
 త్రిష్ట స్తీదే పుమాన్ గున. ఇతి నా. - ‘అగ్నాలం త్వంశుకాస్తే స్యా చి’
 త్యనునా. గురజ్జనయనా పృథాతీ, ప్రత్యసన్నాః సమీపస్థా-యే జనాః
 తేషాం - ప్రతారణం నూచనం - పరం ప్రభానం యస్యాః సా త ధోక్తా-
 చరీక్షిత గ్రాహణః పార్శ్వపత్తిన్ ధూర్తా నాత్మీయ సయనదర్శనవిభ్రమ
 చర్మన పరిపరీక్షా మార్చయితకాహం సతీ త్యర్థః. నేత్రాస్తస్యాపాక్తస్య,
 తస్మిన్ సహింపే, పాణిం ప్రసార్య-అగ్నిష్టస్యాభోభాగసన్నిత్యం సంక్లిప్తానా
 మింద్రాణ్యం నామంధ్యాగ్రతీవ త్రోక్త నేత్రమధ్యపత్తిత్వం యథా స్యా
 త్తథా ర్థాంతే సంస్తం సన్నిపత్తీత్యర్థః, మాం దూరా, హకులీన
 భావేన పరిపరం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణవర్జ్యత్వం,
 తస్మాత్ సే చక్షుః - దృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయస్తీ చర్మత ఇ త్యర్థః.
 తస్మిన్ నిజమర్చగుప్తయే నేత్రాస్తీకపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టుజన
 నూచనసన్నితీ * యుక్త్యలంకారః - ‘యుక్తి పరాతిసంధానం క్రియయా
 మర్చగుప్తయే. ఇతి లక్షణాత్ ; * స్వభావోక్త్యనుసాసా స్ఫుటా.
 బద్ధస్యాత్మ్యజ్జ్వలతయో * తాన్తి ర్చనమ గుణః - ‘అత్మ్యజ్జ్వలత్వం బద్ధ
 స్య ర్చనా ర్చనైరీర్థతే. ఇతి లక్షణాత్. నాయకా * ప్రాధా -
 న్యరహిత్యనుక్రిడా ప్రాధా సంపూర్ణ యోవనా. ఇతి లక్షణాత్.

అనంతరిక. ‘రంమువండు’ సంరేశమువలనం బువ్వులు గోయట
 మున్నగు ‘సంబంబునం దోటగు చచ్చిన రెయిక వన్నెలాడిం గుచ్చి, రహస్య
 ముగ మహిమం దగినతావును జూపుచు జెప్పుచున్నాడు:—

సీరస్థ్య మేత దనలోకయ మాధవీనాం
 మధ్యే నికుణ్ణసవనం చ్యుతపుష్పకీర్తమే,

కుర్యుర్యదీహ మణితాని విలాసరతో

బోధ్యం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్.

5

టీ. అబలే = ఓచిన్నదానా, మాధవీనాం = బండిగురివలదీరిన గల యొక్క, మధ్యే = నడుమను, చ్యుతపుష్పగీర్తయః = చ్యుత = పరిసరిన, పుష్ప = పుష్పలతో, స్థిరం = నిండిన, ఏతత్ = ఈ, నికుళ్ళనదనం = పొదగింటిని, లోపలలోకం = చూడుము. ఇహ = ఈపొదగింటియందు, నిల = నిలవలెను, మణితాని = సురతకాలపునందడులను, సుద్యుయగి = చేయుచుంటిని, సకాంతం = కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూతలచేత, బోధ్యం = తెలిపిపొనరుగు, న శక్యం = వీలుగాదు.

తా. ఓ సొగసుచూనా! యీ బండిగురివలదీరిన గలనగు మనుండునట్టి యీ పొదరింటిని జూచితివా! ఇది నీ గలమండి రాలినపూవులతో నిండి యెంత సొబగుగా నున్నదో! ఇచ్చటి వేడ్కకత్తెలు సురతకాలపు గూబితములు నీర్పినను, అది ఈ పొదరిండ్లలో గూయు కోయిలలకూతలతో గలనది కట్టించువలన, వీనిని సురతకాలపు గూబితము లని యెరుగి వలెనుగా జాలరు. అని “అబలే” అనుటచే నీ పుష్పగీర్తన పొరల వేమో. ఇచ్చటి కోయిలకూతలచేత మనసురత కాలపు గూబితములు బయటికి దెలియవు. నీవు వెలువలదు” అని భావము.

కామీ సంశేషశాతునుమానచయాదిహ్యతోనోమనగ ప్రతిష్ఠాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్ భావః.—

నీరస్థమితి.—హే అబలే, మాధవీనాం పుష్పగీర్తనాం మాధవీనాం త్వమరః, మధ్యే, నీరస్థం బహిః సర్వత్ర లోకాదిహ్యస్తాభ్యుచిద్రహితం - పరై రసాలత్యుత్తేన సప్తం యోగ్య మితి భావః. చ్యుతపుష్పైః - స్థిరం సంభన్నం - అయచ్చపుష్పకయ్యనిష్ఠాదిభిః, భావః,

ఏదో పురోహితుని, నిమగ్నం కుష్టమేవ సదనం గృహం - ‘నికుష్టకుష్టా వా
 ిజే లలాదిహితోదరే.’ ఇ త్యమరః, అవలంకయ వశ్య; నశేవల మత్ర
 కామినీనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః. కింతు శబ్దాయమా నోఽపీ
 త్యాశయనాహ. - ‘ఇహస్తిక్ నికుష్టసదనే, విలాసవత్వ్య విలాసిన్యః,
 మణితాని రతిమాజితాని * ‘మణిం రతికూజిత మి’ త్యమరః, కుర్వ్య ర్భది,
 వికానాం హరిలానాం, నివన్ద్య హజితైః - హేతుభిః, బోధం జ్ఞాతం, న
 శక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ స్రాయమాణాక్ తదనుకాగిణో
 ముగ్ధవిశేషాక్ వివిచ్య గ్రహీతుం న శేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః; * మణిత
 విశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్యం కామకాస్తే ప్రతిపాదితమ్: ‘హం
 ర్భున్దనిత సీతగృతోత్కృతం పూతగృత శ్వసిత రోద నానికం, ముఖ్య
 వీడయ గృహణ తీనయ త్రాహి హి ధీతి సీతగృతం విదుః. త చ్చ లా
 నక కనోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః, మిశ్రితం ప్రహరణే
 ప్రయుజ్యతే చాన్య థాని రుత మిష్యతే బుధైః.’ ఇతి. అత్ర మణితానాం
 హరిలానానితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్ * సామా
 న్యాకారః - ‘సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర నస్తస్వరైకతా.’ ఇతి
 లక్షణాత్; తేన కోకిలానామముఖ్యతేఽస్తి న్వనప్రదేశే సామ్యబలా స్తణి
 తేషు కోకిలకూజితైశ్చ సామ్యేన ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యాక
 ర్తృభిః కామినో ిజాం హిఽపి జ్ఞాతుం న శక్నయూ దితి * భ్రాన్తిమ
 చలం గ్ర రోఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలగ్నారేణాలగ్న-రధ్వనిః. తథా
 ఇదం వాచయే గ్నిహరణోగ్యం గూఢస్థానం ఇహైవ రస్తుం ప్రసీదే
 త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వనిశ్చ. * వన స్తతిలకాపృతమ్ - ‘ఉక్తా వనస్త
 తిలకాభజా బగౌ గః.’ ఇతి.

అ.న. ఒకనాయక గోడిచెలికత్తెలలో గూడఁ జూపులు గోయ
 గాఁగా, నొక కుంభినకత్తె యానాయకను బూచినతీగలను, చెట్టును
 వెనుకనువంతునఁ దక్కిన యుదిదలనెల్ల నేమటించి, యొకరహస్య ప్రదే
 శంబుననుఁ దొడ్కినివఁచి జారునితోఁ గుప్పి తాను బయటఁ గావలి

యందుఁడెను. అప్పుడు దైవవశంబునఁ బూవులు గోయుటకై నాయుకటమోడు బిడ్డ యచ్చటికి రాగా, దూతిక నాయుక టాడుబిడ్డయొక్క రోగము చెల్పుచు, అఁడుబిడ్డకు సందియము గలుగుటకు ముందే సంభోగచిహ్నములను గారణాంశరములచేఁ గప్పుచు నీక్రింది తెఱంగునఁ జెప్పుచున్నది:—

దప్తం బిష్పధియాధరాగ్ర మరుణం, పర్యకులో ధానా
ధమ్మిల్ల, స్తీలకం శ్రమామ్బుగళితం, చిన్నా తనుః కర్ణకైః ;
ఆః కర్ణజ్వరకారికజ్జుణఝణఞ్జారం కరౌధూన్వతీ హీత్.

కింభ్రామ్యస్యటవీశుకాయ ? కుసుమాన్వేషా ననాద్వార

టీ. అరుణం=ఎఱ్ఱనైన, అధరాగ్రం=మోదియంచు, బిష్పధియా=
దొండపండనుబ్రాన్తిచేత, దప్తం = కొఱకబడినది; ధమ్మిల్ల=కొప్పు, ధానా
నాత్ = పరుగెత్తుటవలన, పర్యాకులః - జాతి=పీడినదియనది; నిలగం=
బొట్టు, శ్రమామ్బుగళితం - శ్రమ=అలసటవలన, అమ్బు=చెమ్మటనీటి నేత,
గళితం = జాతిపోయినది; తనుః=పిడలు, కర్ణకైః = ముండ్లతో, చిన్నా=
గుచ్చుకొన్నది; ఆః=ఇనీ, కర్ణజ్వ...తాగ్రం - కర్ణ=చేవులను, జ్వరం=
సంతాపమును, కారి=చేయునట్టి, కజ్జుణ = చలయములయొక్క, ఝణఞ్జ
తాగ్రమ్=ఝణఝణ మనుధ్వని గలుగునట్లుగా, పరౌ=చేతులను, ధూన్వతీ=
విదలించుచు, అటవీశుకాయ = అడవియందలి చిలుకనిమిత్రము, కిం=ఏల,
భ్రామ్యసి=తిరుగుచున్నావు? ఏషా=ఈ, ననాద్వార=నీ యాఁడుబిడ్డ, కుసు
మాని=పూవులన్నియు, అగ్రహీత్=కోసినది.

తా. దొండపం డను నెవమున నీకెమ్మో విమోన నాచిలుక
కొఱికిపోయినది. ఆచిలుకనుబట్టుకొనుటకై పగువిడఁగా, కొప్పు
వీడిపోయె. ముండ్లు గుచ్చుకొన్నవి. అయ్యో! పిట్టదానా,
చెవులుతూట్లు పోవునట్లు, చేతిగాజులను సందడిచేయుచు నా
యడవిచిలుకను బట్టుటకై యేల యట్లుగ్లాడుచున్నావు. ఇక్కడఁ
బూవులన్నిటిని నీయాఁడుబిడ్డ కోసికొన్నదిచూడ! అని.

సహచరీభిః సారం కుసుమావచయాయ వసం ప్రాప్తాం పుష్పితలతా
పాదపాస్వేషణవ్యభిచారాణాః స్త్రియః ప్రతార్క కల్పిద్విజనం గూఢ
ప్రదేశం నీత్వా బారేణ సంగమితాం కాశ్చిత్రామినీం తత్ప్రితా
ణాయ బహిరవస్థితా దూతికా దైవశాస్త్రసేవ ప్రదేశం కుసుమలిష్ప
యా ప్రాప్తాయాః శశ్వతిస్వసురాగమనం సూచయన్తి శ్కాండర్ష
సాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరీచన్యూన సంతోగలిక్ష్ణాని చ్ఛాయన్తి
ప్రాపః—

దక్షమితి.—అరుణం స్వభావేన రక్షమ్ - ఇతి బిమ్మభ్రాన్తిహే
తూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్మధియూ బిమ్మ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దక్షం సుకేస
చక్రస్పృహేన బిద్ధమ్ - ఇతి దక్షతావలాహః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః
* 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇత్యువరః, ధావనాత్ సుగమనాత్,
వర్యానలః విజ్ఞప్య వ్యామలః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్ము
గళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాతమితి శేషః; తనుః శరీరం, కట్టనైః,
సన్నా శుకలోభి ద్భిష్మి సతతబ్రహ్మలతామధ్యప్రదేశేషు ప్రపలేన స్తనా
దస్థానైషు కృతస్థానా లాభేతి సాక్షాత్తావలాహః కృతః; ఆః ఇతి శోపే
* 'అస్తస్యాత్' లోపనీడగం' ని శ్మయం - ఆత్ర లోపః వరప్రతారణా
యాభిరేణుమనలంబస్తానాభూయః, నిర్వజ్వరకలింః అనిమిత్రయో
ప్రీతనీడాకరం - కష్టానాంకలంకారాః యస్తిక్ కర్తవీ తద్యథా
భిమి తథా, రతా, సూన్యతీ కన్యయన్తి - వరాన త్వర శ్చ వ్యాపార
యన్తి సతీ శ్చర్మకః, అలంకారకాయాంబుగిరాయ - అలంకరణం దుర్గ
హేత్వబోధనార్థం, కిం భ్రాన్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావసి - తద్
సాహస్య ముక్తరత్నా ద్విఫల తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల సేవ
స్త్రియానతిఫలకమిత్రం కిం సుప్రాగేవ శ్వయం అగత్య మదీయా
సేవతాని సాక్ష్యరవచేయానీతి సాక్ష్యసతాం నీతాన్యైః పుష్పాణి వ్యవ
గతానీ త్యాహః—విషితి: విషి పుష్పేన ద్విని - అతిసమావృత్తిశ్వసూచ
నాథ్య సేవశ్చర్మకమెగాగః, సన్నా సేవ వత్సయః స్వసా * 'సన్నా తు

స్వసా వత్సురి' త్యమరః, కుసుమాన్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పసమయ
మపహాయ మోహో వ్యన్యతుక గ్రహణాయ పనే ఘోషస్తాన్త స్తన న కేవలం
శుకాలాభః కిం త్వధరప్రణాదిసూపానర్థప్రతిలాభోఽని జాత ఇతి
ప్రకరణానభిజ్ఞతద్భర్తృభగిసిగ్రహోఽభి బాహ్యభిప్రాయః; సమాప్తా
సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకజ్జుణధ్వనిశ్చ సన్విత్ర మ్రయతే, కి సుత
దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య వశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం సుతస్య కుర
పలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమభ్యున్నిర్యాహీతి ప్రకృష్టస్థైర్యణీ
మాత్రగ్రహోఽగూఢాభిప్రాయః. అత్రాథరే బిష్కుభ్రాన్తిమర్మనాత్ *
భ్రాన్తిమదలక్కరః - 'కవినష్టతసాదృశ్యాద్వషయ పిపిలత్త్వని, ఆర
వ్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్తతః' ఇతి; ఇష్టాననాన్తభూత్య
కానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలక్కరః - వివిధకార్యవిశేషస్థితి ర్వ
తానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా చాసా విషమాలక్కతి స్థైర్యం.
ఇతి; అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోచనాత్ * వ్యాజోక్తిరలంకారః -
'వ్యాజోక్తి రన్య హేతూక్త్యా యదాకారస్య గోచనమి.' ఇతి;
ద్వావేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపాదితి సంకేతః. * నిరతితాన్త
యధోక్తలక్షణలక్షితా, యథాహ భరతః - 'ప్రతీతాహసేషు శుశం
మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా, లటభా సంవృతమస్తా దుతీ త్వేన ర్మద
యక్తా.' ఇతి. (లటభా చతురా.)

బిభ్రాణా కరవల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్తస్తం పింకూలంబులము,
ఏమా చన్దనలేశలాంబితను స్తామూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమద్దిరా ద్రతిపతేః సాతూజ్జయన్తీ రివ. 7

అవ. ఒకానొక విటపురుషుండు ప్రియునిలోగుండ రతిశీలినినొ,
కేళిగృహంబునుండి వెడలివచ్చు నొక్క యొయ్యారిం జూపి యున్నాన
చెలికానితో నిట్లనుచున్నాడు.—

టీ. ఏమి=ఈక్రొల్లంటి, పర్యాకులం = చిక్కుపడియింపు, కబరీం=
 పోషణ, ఏదేన=ఏక, కరవల్లవేన = చిగురాకుంటోలుచేతితో, బిభ్రాణా =
 పట్టుకొన్నట్లు, అన్యేన=మటియొకటి, (కరవల్లవేన = చిగురాకుంటిచేతితో),
 ప్రసమద్ధులే=సంచలనమయమందు, ప్రస్తం=జాటుచున్న, దుహాలాంబులం=
 సన్ననిపైటయొక్కకొనను, నివధతీ=భగించినదై, చద్వన...తను - చద్వన =
 గంభముయొక్క, లేత=తునుకలచేత, లాభిత్ = గుఱుకొలుగులగు, తను=
 శరీరముగలదియై, తామ్మా...ధరా - తామ్మాల = విడియముచేత, రక్త=
 ఎల్లపాలిన, అధరా=క్రిందిపెంపిగలదియై, స్రీయమద్విరాట్=సకాంతని
 యింటినుండి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమైన, రతిపతీ=సున్నభునియొక్క, జయ
 శ్రీగిరి=జయలక్ష్మీమణి, నిర్యాతి=వెడలివచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

ప్రియమైన సాకం విహృత్య భగవం! నిర్గచ్ఛస్తిం విరాజినీం ప్రహ
 ర్యయన్ పిదగః కచ్ఛిత్కచ్ఛి దాహ.—

బిభ్రాణేతి:— పర్యాకులం రతిక్రిడోపమద్వనశిఖిలబద్ధసత్వా
 ద్విస్తంసమానాం, కబరీం లేతపాశము, ఏదేన, కరవల్లవేన - తను పల్లవ
 ఇవేతి * ఈపమితనముననే, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిణామాయ స్పృహ
 మపలమృమనా, తథా ప్రస్తవ ఉత్థానమయ్యున్నతటాద్భుతం, దుహాలం
 యోమంబురం - సూక్ష్మాంశుకంవా - తస్మాద్బులం అనం * ‘దుహాలం
 తు యోమీ సూక్ష్మాంశురీ తథోతి నా., అన్యేన కరవల్లవేన, ప్రసమ
 ద్ద్వలే ప్రసవింపు - పర్తులప్రసవదేశ ఇతి యావత్, నివధతీ ప్రసారయన్తి,
 చద్వనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజవగన్య-లేతైః లాభితా - తను శరీరం
 యస్యాః సా తథోన్త - ఆవిజ్ఞనాదిభిరపక్షిణసర్వజ్వరాశత్యర్థః,
 తామ్బూలరక్తాధం నీటికాయబోధీ, ఏమి పురోవర్తిని నాయీకా, ప్రియ
 మద్విగా స్వల్పభగవంత్ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూలం * ‘సూక్ష్మప్రత్యక్షమోః
 సాక్షా ది’తి నా., రతిపతీ ర్జన్మభస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, నివ, నిర్యాతి

నిర్గచ్ఛతి; నాయికాయాః మన్తభజయలత్ప్రీతితోత్ప్రీతజేన మన్తభజస్య
కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం స
వ్యజ్యతే. అత్రోపమాత్ప్రీత్యా స్వభావోక్తిశ్చేతి ప్రకాశం. కా
రాః—కరపల్లవేనే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ భర్తృవాచనం సమపా
దానా ల్లుప్తా—వర్ణోపమానధర్మాణా ముపమావాచనస్య చ, విగ ద్విప్రీత్యా
పాదానాన్భిన్నా లుప్తోపమాప్రధా. ఇతి లక్షణాత్; నాయికా
యాం ప్రత్యక్ష మన్తభజయలత్ప్రీత్య సంభాసనాయాః క్రియసంబంధాన్
* ఉత్ప్రీత్యా - 'సంభాసనా స్వాదుత్ప్రీత్యా వస్తుసంబంధాన్ ప్రసా.
ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్ప్రీత్యానిష్ఠితభావ
సంభాగ లిక్తజనిత శోభాతిశయకాలిప్తప్రభావనాన్త్యత్ర లాప్త ముత్ప్రీత్యా
లక్ష్మర స్వాధ్యయతి ద్వయాః * సంకరః; ఉపమాయాం ద్వియోశ్చ ద్వివి
చేత్యాత్ * సంసృష్టిః.

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా సంగ జామిణీ
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రురదనే ధైర్యయతే శుక్రీయూత,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపితేనామ
ప్రాణానేన హరన్తి హస్త నితం మాం మమన్దానిలాం.

అవ. తన ప్రియభర్త దేశాంతర ప్రయాణమునందలై యుండుటచే
యుండగా, విగులాంకిన యౌరనాయిక తన పెరిగి త్రుతో నిట్లు పాడున
చున్నది:—

టీ. కాన్తః=పెనిమిటి, దూరదేశం = దూరమునందుండు దేశమునను,
యాస్యతి = పోవుచున్నాడు, ఇతి=ఈ కారణమునబట్టి, మే. చామిణీ, సమీపం
ఎక్కువ, చిన్తా=వెత, జాయతే = కలుగుచున్నది, చన్ద్రురదనే=చంద్రునిని
బోలు మోముగలదానా ! లోకానన్దకరః - ౨౩ - ౨౪ - ౨౫ = జనులకు, ఆనంద
సంతసమును, కరోతి=కలుగఁజేయుటచేయునను, చన్ద్రీయూత=చంద్రుడు,
వైరాయతే = విరోధించుచున్నాడు. కిం=ఎందుకు, ౨౬-౨౭ = ఏమి,

కోకిలకల లాపః=కోయిలలయొక్క యింపయి యవ్యక్తమధురమయిన కూత,
విలాప ఉదయం = దుఃఖముతోఁగూడిన పలు తెఱఱగులగుమాటల పుట్టు
టను, విశనోతి=మీఁగుమిక్కిలి కలిగించుచున్నది. ఆరామ... నిలఱి - ఆరా
మ=తోటలయందలి, మన్దానిలఱి=నిన్ననిపాయువులు, ప్రాణాన్ - ఏద=
(నా) ప్రాణములనే, నిశరాం=మిక్కిలిగా, హరన్తి=కొంపోపుచున్నవి.

తా. ఓ చెలీ! నా ప్రియుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బోవఁ
బ్రయత్నించఁడఁగా, నాకుఁగఁడు నగపొడముచున్నది. ఓచంద్ర
వదనా! చందురుఁడు లోకులకెల్ల సంతసముఁ గల్గించువాఁ
డగుట, నాయెడఁ బగపూనియున్నాఁడు. కోకిలములకూత
విన్నమాఁడననే ‘నే నెట్లు లీవిరహతాపం బోర్వఁగలుగుదునా’
యని తెఱఱగుచున్నది. ఈయుద్వానమందలి మందమారుత
ములు నాప్రాణములనే కొంపోపుచున్నట్టులున్నవి! నేనెట్లు
లీవిరహంబు సైరింపఁగలను! చెప్పము. అని శ్రృంగారము
విస్తలంభము. నాయొక ప్రోషితభర్తృక.

పత్య దేశాంతరప్రయాణాయ నన్నజ్ఞే సతి భేదాదుః నాయాదా
నభి మాహ:—

కాన్తో ఇతి.—కాన్తో ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్య
తీతి హేతోః=ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిష్యి’ అప్యమగః, హే
తును, చిన్తా విచారః, పర ముత్తరయితం యథా తథా, జాయతే, మహాన్
విచారో భవతీత్యర్థః; హే చన్త్రసదనే, చన్త్రమాః, లోకస్య జగతః,
జగద్వర్తిప్రాణిబాతస్యేతి యావత్, యద్వా లోకాః, జనాః తేషా మా
నన్దకరోతి * ‘లోకస్తు భువనే జనే’ ఇత్యమరః, వైరాయతే వైరం
కరోతి, అనన్దకర్తవ్యం విషయ దుఃఖకరో భవతీత్యర్థః * ‘శబ్దవైర కల
హోన్త కర్షణ మేషున్యై కరణే’ ఇతి వైరశబ్దాత్ కృషి తత్తః; కిం చ -
అయం శ్రుయమాణః, కోకిలానాం, కలాపాపః అద్యక్త మధురమాదేశం

'కల మప్సక్తమధురధ్వజా స్వా ద్వాచ్యుత్సరమ్.' ఇతి ౧౦., విలాసః
దుశభేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * 'విలాసః పరిచేషః మి' శ్లోకం. త
స్యాదయం, విశనోతి, శోకితకలాలావశ్రవణేన మమ విలాసః ప్రాదుర్భవతి
త్యర్థః; ఆరామమస్తానిలా ఉపవనమస్తమహితాః, సుఖరాగ భృశం, ప్రాణా
నేవ హరన్తి - నశేనలం చస్తానిచదాత్తిహత్రం మర్వన్తి త్యేషాం లోకాం
సాస్తేతి విహదే- 'హస్త హస్తే విహదేచ వాక్యార్థమస్మయమస్మయం.' ఇతి
నా. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తమత్రేణ విహరణకార్యేన
యవర్జనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః, 'చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్' 'తర్కే
హేతుప్రసక్తిః.' ఇతి లక్షణాత్; లోకానర్హకరేణైవైవరం కరణీతి
ప్రవృక్తియయో నిర్దోషస్య ఆపరిహర్యప్రదర్శనాత్ * విలకీలాంకరణః.
అత్ర చిన్తానిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృంగారః, శంకుర శృంగారవిలా
సే- 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధః శృంగర ఇత్యుక్తే, సంకురశృంగారశ్చ
సంభోగో విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.' ఇతి. తత్ర విప్రలమ్భః సంభోగః,
తథా చాహుః- 'అయోగో విరహో నూనః ప్రపానో విరహ ఇత్యుక్తే, విప్ర
లమ్భస్య తస్యైతే హేతవః పరిగీర్తితాః.' ఇతి. ఆయం తు తే ప్రపాన
విప్రలమ్భ శృంగారః - 'దేశాన్తరే స్థితిర్య తు ప్రపానః ప్రగీర్తితః,
కార్యేషాం నిర్వాస చిన్తా వైష్యాత్తు గర్భదాః, లమ్భలమ్భేషాం
త్యాద్యా అనుభావాః ప్రగీర్తితాః,' ఇతి. ప్రపానశ్చ ప్రియః - భావ
భవః భూత శ్చ; ప్రపానోఽత్ర భావః; ప్రపానస్య నిర్విహేష్టస్య భిక్షు
ప్రేషితకల్పత్వా దియ మప్తవిధనాయకానాం మధ్యే పరిగణితం ప్రేషిత
భర్తృకా నామ నాయకాః- 'దేశాన్తరగతే శాస్త్రే దేహానుభవే నిర్విహేష్ట
చిన్తావైష్యాత్తు కార్యాభివైగి ర్భుక్తః ప్రేషితభర్తృకః.' ఇతి. శృంగార
నాయకానామప్తవిధత్వమ్ ఆలంకారికైః ప్రతిపాదితమ్ : 'వీల్య భుగ
రవస్థాభి ర్వృథా స్య ర్భుకోచితం, స్వాధీనమహితం చాపి, తథా నాయకశ్చ
కా, విరహోత్కృష్ఠా విప్రలమ్భ ప్రేషితభర్తృకం, నిర్విహేష్టం
చాభిసారికా వైచ ఖండితా.' ఇతి. మతాన్తరే త్వేహి భర్తృక ప్రపానవిశ్చ

యమాశ్రీణ ఘోషులత్వాత్ ప్రవృత్తిత్వతికానామ నవమీ నాయికా;
తథా చోక్తం రసమజ్ఞానైః—“యస్యాః పతిరగ్రిమక్షణే దేశాంతరం
యాన్యత్రేష సా ప్రవృత్తిత్వతికా-అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచనకాతర
ప్రేక్షణ గమనవిఘాతాదవర్జన నిర్వేద సంతాప సమ్మోహా నిశ్వాస బాహ్మ
దయః” ఇతి. అస్యాః స్వాధీనపతికాచి షష్ట్యస్తస్తర్భావ స్తత్రైవ పరాంతః—
‘అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాంతరగమనే ప్రేయసి ప్రవృత్తిత్వతి కాపి నవమీ
నాయికా” ఇదియ మర్హతి; అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలభాయాం
చ నాన్తర్భావః, భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహాంతరితాయా మస్త
ర్భావః, కలహాభావాత్, అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖడ్గితాయామస్త
ర్భావః, ప్రియస్యాన్యోపభోగచిన్నితస్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః
కలహాదగ్నాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కంఠితాయా మస్తర్భావః, భర్తృ
సన్నిధినిర్దితత్వాచ్ఛ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మస్తర్భావః, వాసకనియ
మాభావాత్, స్వర్ణరకాభావా చ్చ, నిర్వేదదవర్జనా చ్చ; నాపి స్వాధీన
పతికాయా మస్తర్భావః అగ్రిమక్షణే సజ్గవిచ్ఛేదవర్జనా చ్చ, ప్రజన్మని
పతిః స్వాధీనపతిగమం నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే;
సా ధ్యభిసానితాయా మస్తర్భావః, అభిసరణోత్పవాభావాత్, సంతాప
దర్శనా చేర్చి యుక్త ముత్పత్తిమః.” ఇతి.

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసంసిజసజ్జాత్ కేవలం ఘోషయంత్యైః,
కుసుమశరకృశాసుప్రాపితాక్షారతాయాః
శివ శివ ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాక్ష్యైః!

అ. వి. దిగహిణియగు సోకకామినియొక్క— దురపస్థం జూచి, బాలి
నొందిన యొకచేలి యిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. తాపశాస్త్రై = విరహతాపముయొక్క - నిష్పత్తి, నిష్పత్తం = వేయబడిన, నవకిసలయతల్పం - నవ = పుష్ప (అప్పుడె చిగిరింది), కిసలయ = చిగుళ్లు చే చేర్చబడిన, తల్పం = పొయ్యను, కర... పలం = కరణర సిజ = తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, స్కల్ = తే - దేవలం = పరిమళం వలనమాత్ర మే, మ్లాపయస్త్రాకి = వాటిచ్చుచున్న, సు... త... = సుఖము శర = మన్మథుడను, కృశాను = ఆగ్నిచేత, ప్రావత = పొందినబడిన, అస్కల్ తాయా = నిష్పగుటగలదియు చేసిన, త... స్కల్ = నిష్పని శరీరముగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం = విరహ తాపమును, శివశివ = అబ్బబ్బి, కః = ఎవడు, వదేత్ = చెప్పును. ఎవడును నావిరహిత పరిమళమిట్టి ముఖాగ తాప మింతమాత్ర మని పర్తింపజాలడు అని. "కామలాంగి" అనుటచే ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రము సైరింపజాల వని సూచితముగు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహాణీదుర్దశాదర్శనజనితభేదాః సగృతాచి దాహః—

నవేతి.—తాపశాస్త్రై దేహతాపనిష్పత్త్యై, నిష్పత్తం నిష్పత్తి, కిసలనిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం పుష్పయాగ శయ్యానం * తల్పం శయ్యాట్రదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ స్కల్ తేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, మ్లాపయస్త్రాకి మ్లాసం సుర్యత్యాగి సుసుమళరీ మన్మథాస న ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రావతా అస్కల్ రతి" యస్యాగి సా - స్కల్ జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాస్కల్ పరితాపం తే పదేత్ తే... జనోవక్తుం శక్నుయాత్ - న తోఽపి త్యర్థః * 'శరీర శక్యధి నిత', కిస శివే త్యుక్తిః భేదాతిశయాత్ - క్రుర్యన్తి... శివనామగ్నీర్జ్వల భయభంగి" దిషు - తథా పాద్యే వచనం - 'ఆశ్చర్యేణ ధియే తే... శివభిలే నామ వా మమ, వ్యాజేన వా స్తరే ద్యస్తు మమ సాయుభ్య ముత్పన్నానామ్' ఇతి - తథా ప్రయుజ్యతే కవయః 'శిలం కష్యం ధత్తే శివ శివ మిదమగ్నీ' కవితా, మహో నారీచ్ఛాయా మమలి పనితారావ మయతే.' ఇ అగ్రశ్చ

రేప ప్రయోగః - ‘గణయతి కరుణాపరాజ్ఞుభోఽసౌ శివ శివ తా నృసి
వానరాణి నిధానిః’ ఇతి ధీరీచీ ప్రయోగః.] అత్ర హస్తస్వర్యమాలేఖ
కిసలయతల్పస్య ధ్వజతావసంబంధేఽసి తత్సంబంధాభిధానాత్ * అతిశ
యోక్తి భేదః - ‘సంబంధాతిశయోక్తిః స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్.’
ఇతి లక్షణాత్; తథా మస్తథే నాయకాయాం చ అగ్నిర్వ స్యాన్వారత్వ
స్య చ ఆరంభపాత్ * రూపకాలక్తిర్య-తదుక్తమ్ - ‘ఆరోపవిషయస్య
స్యాదలిలః’ సితమింద్రియ, ఉపరజ్ఞాన మురోఽప్యనుజం తద్రూపం మతమ్.’
ఇతి; తథాన్యునయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణస్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణ
స్యార్థో మేతుత్వేనోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థసోతుకం కావ్యలిజ్జ
మలః. “గ్రంథ-విశేషణద్వయార్థ స్యాసి పరితాపకభిన స్యాశక్యతాం ప్రతి
సోతుత్యాత్ * అనేన సదార్థ మేతుక మపరం కావ్యలిజ్జమ్ - ‘సోతో
ర్వాక్యసంపార్థత్వే కావ్యలిజ్జ ముపాహృతమ్.’ ఇతి; ప్రథమకావ్యలిజ్జ
స్యార్థశరణోక్తి గుణసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయ
కావ్యలిజ్జస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః; తోమలాన్య
ఇతి విశేషణస్య లీప్రతాపాసహాయోద్భిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలం
కారః - ‘అలంకారః పరికరః సాధిప్రాయ విశేషణే.’ ఇతి లక్షణాత్;
తేన చ నానుమారాన్యశానిత్యేనానితీప్రత్యేన ఘటనాన్వయో ర్నాయ
కాసంకరావధానం వృత్తానాం తాత్పర్యే వినిర్వహణాత్తాత్పర్యే విషమాలంకారః
ప్రతీయంత ఇత్యలంకారే జాలంకారభవనిః; కర సరసిజ సన్ధి చిత్తు
పమఃసూరి పరికర స్యానిశానంత్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర వైరపే
క్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * అపి నామ పద్మీ మస్తథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్య
చిత్తావలంకార - ‘చక్షుఃప్రీతి శిచ్ఛిన్దా బంధాని గుణదురిక్రీయాద్యేషు,
అపి అజ్ఞాత్యాగ్రహణం మూర్ఖా మృగి ర్దశాదస్థాః’ ఇతి. తావలక్షణం
చ తత్ప్రతిప : ‘తత్ప్రతిపే గ్నిప్రగర్హణ అంకః స్యాత్ కామజో జ్వరః.’
ఇతి-‘మనర్థ్య మత్ర ప్రస్వర్యం తయసే పరిలంఘనం, నిత్యానముఖోహద్యా

టీ. తాపశాస్త్ర్య = విరహ తాపముయొక్క - నిష్పత్తి, నిష్పత్తం = వేయబడిన, నవకిసలయతల్పం - నవమూత్ర (అప్పుడ చిగిరింది) చిగిరిన, కిసలయ=చిగుళ్ల చే నేర్పబడబడిన, తల్పం=పొన్నును, కర...మలం - కరసం నిజ=తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, స్వల్ప - కిసలం=అపసవల వలనమాత్రమే, మ్లాపయన్త్యాః=వాడుచున్న, సంగ...అపసవల - సంగమ శర=మన్మథుడను, కృశాను=అన్నివేళ, ప్రాపిత=పోయిందబడిన, అన్యథ తాయాః = నిష్పగుటగలదియు వైన, అన్యథాన్యథాః = అన్నివి శరీరముగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం=విరహ తాపమును, శివశివ=అబ్బబ్బ, కః=ఎవడు, వదేత్=చెప్పను. ఎవడను నాదిరహిత పరిణామముగ తాప మింతమాత్రమని చెప్పింపజాలడు అని. “కోమలాంగ” అనగానే ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రము నైరింపజాల చని సూచిత మగు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితభేదాః సగో కాచి దాహః.—

నవతీ.—తాపశాస్త్ర్య దేహతాపనిష్పత్త్య, నిష్పత్తం నిష్పత్తి, కిసలనిసలయానాం బాల వల్లవానాం, తల్పం నిష్పత్త్యాం శయన్యం = తల్పం శయన్యదాదేష్వి త్యమరః, కర సరసిజ స్వల్ప - కిసలం పాణి నిష్పత్తి యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లాసం నిర్వత్యాః నిసమశరీ మన్మథాః - స వివ కృశాను రగ్ని - తేన - ప్రాపితా అన్యథతా యన్యాః సా - స్వల్ప జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాన్యాః పరితాపం గో వదేత్ గో - దాహ జనోపక్షం శక్నయాత్ - స కోమల త్యర్థః = ‘శక్తి శక్తిర్థే నిత, శివ శివ త్యుక్తిః భేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి] శివనామార్చనం భయభాగం - దిషు - తథా పాద్యే వచనం - ‘ఆశ్చర్యం భయం’ తి ధిభిః సామ వా మమ, వ్యాజేన వా స్మరే దృష్ట మమ సాయుజ్య ముత్పన్నాత్ - ఇతి - తథా ప్రయుజ్జాతే కవయః ‘శిలా కన్యగం ధత్తే శివ శివ పాణిన్య’ కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయా మపి సునితారూప మయతీ. ఇ అన్యథ

అనుభావాస్తదుద్భవాః.' ఇతి ; ద్వాదశావస్థాపతే తు * సంజ్వరో
 నామ నవమీ మన్తభావస్థా - యథాహ విద్యానాథః - 'చతుర్విధీర్నానా
 శ్చక్తో సంకల్పాధః ప్రలాపితా, జాగరః కార్యమరతిర్జ్ఞాత్యాగోఽపి
 సంజ్వరో, ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరణం విదుః, అవస్థా ద్వా
 దశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి. సంజ్వరలక్షణ మితి శ్లో
 వోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి-చతుర్దశ్యం మిదం భిషగ్
 కాశే వ్యక్తమ్: 'దశభా మన్తభావస్థా భిషే ద్ద్వాదశభా పునః.' ఇతి
 అ త్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృంగారోఽథా చాహారా-
 'సంప్రాప్త్య స్తాగభావో యస్త మయోగం ప్రపశ్యతే, ప్రసేదా ధర్మత
 స్తత్ర తస్యతే రతి రీతితా.' * రతిలక్షణం తు భావప్రకారే - 'సంసృజ్య
 శ్వర్యసుఖయో రశేణగుణయోక్తయోః, నవయాచనయోః శ్లాగుప్రకృత్యో
 శ్లాగురూపయోః, నారీపురుషయో స్తుల్య పరస్పరవిభాదితా, స్పృహాహృ
 యా చిత్తవృత్తి రతిరిత్యభిధీయతే.' ఇతి. అవస్థాభి స్తన్వవిధిక్రమ
 స్తేవ మభిగన్తవ్యః—రహ్యాలమ్బనసర్వశేన అభిలాషతః ప్రణయం చ
 త్యుక్తిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సన్ధ్యః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వ్యక్త
 న్యాదరాతిశయేన గుణనయః, తత్రై వానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియా
 ద్వేషః, తస్మాదిశయేన తాపః, తస్మిన్ ద్వాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాఅర్జునః, తేన
 బుద్ధితేజోశక్తి సత్యస్తాదః, తేన బలతయే సతి మూర్ఖాః, తస్మాత్ప్రేమా
 మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భ ప్రాయోగా భవంతి
 క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదాపి.

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే కువలయద్వద్వాద్వినిర్గచ్ఛతి
 స్వచ్ఛా మాక్షికసంహతిర్ధవళిమా హైమిం లతామగచ్ఛతి,
 స్పర్శాత్ పద్మజకోశయోరభినవాయాన్నిసృజ్యంతాస్తతా
 మేషుత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే,యాత్రాస్పృహంశ్చస్తతి.

అన. నాయకుడు దేశాంతరమునకు బయనమై యుండి నిలికికొని
 “ప్రయాణమేల నిల్చుకొంటి” పని చెలికొనిచే నడుగఁబడి యాక్రింది
 తెఱఁగున బహుత్కారపురస్కరముగా బదులు సెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. శీతకరో=చంద్రుడు, అమ్మజే=కమలమునందు, శేతే=పరుండి
 యున్నాఁడు, నవ్వుచాపి=లేటయైన, మాక్తికసంహతి=ముత్యములరాశి, కువ
 లయద్యస్త్వాత్=నల్ల గలువలజంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలిచుచ్చుచున్నది,
 గునిశిమా=తెల్ల పాటుట, హైమిం - లతాం=బంగారపుదీగెను, అశ్వతి=
 పొందుచున్నది, పద్మ-బిశోశయోః = తామరమొగ్గలయొక్క, స్వర్మాత్ =
 తామరమునను, అభినవాః=అప్పుడేతాల్చినట్టి, స్రజః = పువ్వులసరములు,
 క్లాస్తతాం=వాడుటను, యాన్తి=పొందుచున్నవి, హేమభేః=ఓచెలికాఁడా,
 విహి=ఈ, ఉత్సాహవర్షరా = చెలుపులను దెలుపు దుశ్శకునములవరుస,
 మమ=నాకు, యాత్రాస్సృహం = ప్రయాణమందలి యిచ్ఛను, కృస్తతి=
 చేపించుచున్నది.

తా. (ఆకాశమందుండు చంద్రుడు నేలమీఁది కమల
 మునందు బుండుటయు, ముత్యములు నల్లకలువలయందుఁ
 బుట్టుటయు, నవ్వుచాపి నల్లభావసిద్ధమైన ననుపు వన్నెను
 నదటి తెల్లపాటుటయు, అప్పుడు గ్రుచ్చిన పువ్వులసరంబులు
 తామరమొగ్గలతాఁకుటచే వాడిసోవుటయు దుర్నిమిత్తములు.
 కావున, దుర్నిమిత్తములు సుట్టినప్పుడు ప్రయాణము శ్రేయ
 స్కరముగాదగుదు. కావున నే నీయుత్పాతములు పెక్కు
 లొక్కప్పుడే కలుగుటచేతఁ బ్రయాణము నాపుకొంటిని అని).

హస్తపార్థము.—అంబుబమందు శీతకరుడు పరున్నాఁడు అనగా,
 సూర్యులరాలు సూనియోగము పైరింపఁజాలక తనచేతియందు మోమునుంచి
 కొని పుననపడుచున్నది యని యర్థము. ఇటు కువలయద్యంధ్యము అనఁ
 గా నల్లకలువలసంటి కన్నుబోయి అనియు, నవ్వుచాపి మాక్తికసంహతి -

అనగా తేటలయిన కన్నీటి బొట్టులని యర్థము. అనగా, నాప్రియురాలి నాప్రయాణ సన్నాహమును విన్నదై, కన్నులలోఁ గాటుకఁజేయునఁ జెట్టా కొనక, కన్నీరు నించుచున్నది యని యర్థము. 'మేమలత యనగా పసిడి దీఁగవంటి నాప్రియురాలి మేను అని యర్థము. అనగా పసిడివంటి మేనిడాలుగల నాప్రియురాలు నా విరహతాపముచే 'వల్ల సాయమున్నది' యని భావము.

తామరమొగ్గలనగా స్తనములని యర్థము-అనగా, నాప్రియురాలి స్తన మండలమందుఁ దాల్చిన పువ్వులదండలు వాడునట్లుగా విరహతాపము నొందుచున్నది యని భావము. ఈ నాప్రియురాలి యనుననుబాది, నేను బ్రయాణమును మానుకొంటిని అని నాయకుడు చెలికొనినట్లే చెప్పెను.

‘పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుతస్తస్యన్నాహః’ స్వరమ్య స్థితోఽసీతి సుహృదా పృష్టౌ నాయకః సహృదమాహ. —

శేత ఇతి. — శీతాః - కరాః కరణాః - యస్య సః శీతః (పృష్ట) ని, అమ్మజే, శేలే నిశ్చలత్వేనాపతిష్ఠతే, చస్త) స్వాకాహమ్భాగతే చస్త) నివతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వ ఉత్సాహః; తథా, స్వచ్ఛా విహారా, మాక్తికానాం - సంహతిః సమాహతి, తుపలయద్వస్తామన్వల్యయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహిర్నిర్యాతి, ‘కరీష్ఠ’ బహుళాని శబ్ద మత్యాని శుక్త్యధ్వవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని శాకాః తేషాం తు శుక్త్యధ్వవ మేవ భూరి. ఇతి రత్నశాస్త్ర ప్రసిద్ధాదుత్పత్తి స్థానాదన్యత్ర మాక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; భవభూమి భావభూమి, మిం కనకమయాం, లతాపి, అశ్చతి ప్రాచీనీ, నివర్తేమి వత్సానీ, కలతాయాః ఆకస్తికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః, ప్రాణ పుష్పమాలికాః, పద్మజకోశయోః పద్మకుటులయోః - ‘పద్మ’ పద్మ, పద్మతే ౭థామే గుహ్యైర్జ్యే శాస్త్రదివ్యయోః, గృహే దేహే పుష్పాః ఘనపేశ్యా మసిధానకే. ఇతి నా., స్పర్శాత్, క్షోభతాం క్షోభతాం,

యోస్తి ప్రాప్నుపద్యి; అభినవత్వేన పూర్వమన్లు నానా సేవ స్రజా మగ్ని
 వస్తుస్సర్వాదిని పక్షిలన్థలవర్తిత్వేన శిశిరణా రసి సద్వక్తులయోః
 స్వర్ణాత్ సద్య ఏన పరిష్టానత్వం జాయత ఇ త్యుత్సాతాస్తరవః; హే సఖే,
 ఏష చస్త్ర) పాతాదినూపా, ఉత్సాత పరమ్పరా-భావ్యనన్ధనూచకాని విప
 రీతాని నిమిత్తాని ఉత్సాతాః - తేహం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్సృ
 హం కృత్వా ప్రయాణేచ్ఛాం ఇనన్తి * కృతీ చేదన ఇతి ధాతో స్తోదాది
 ణా ల్లట * ‘శే ముచాదీనా మితి నుసుగమః; ఏతా నుత్పాతా స్వీత్య
 నివృత్తప్రయాణస్సృహోఽస్తి - ఉత్సాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధాదితి
 భావః-మత్స్య)యాణాత్ ప్రా గేన జాత్ర; ప్రయాణో తరభాదినీం కాంతాయాః
 పరిమదళాం సూచయత్ప్రీ చిన్తాజ్ఞప్తవర్ణనంతాపై ద్వివర్తితయాత్రాస్సృ
 హోఽస్తి) వివక్షితార్థః. అత్ర శీతకరామ్ముజ మచలయ మాక్షిక హేమ
 లతా సజ్జుబాగ్ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణాయా శ్ర మేణ ముఖ హస్త
 నయన బాష్పబింబ ముం తి ప్రస పరాః; అమ్ముశే శీతకరః శేత ఇత్యనేన
 ముఖవ్య హస్తానితత్వం ప్ర తిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మాక్షిక
 సంహంతి మచలయద్వద్వా ద్వినిర్దళ్య తీ త్యనేన గళద్బాష్పబింబపూర్ణనే
 త్రత్వం ప్ర తిపాద్యతే, స్వచ్ఛే) నిశేషణేన బాష్పసంహతేగ్ని శ్చేదనిపర్తి
 తాజ్ఞానత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పపుష్టి దనల్పత్వం ప్ర తీయతే, తేన దుఃఖ
 సాగ్గోటత్వం వ్యజ్యతే; భవళిమా హేమిం లతా మిత్యనేన తావక్పతం
 ప్ర పర్కం ప్ర తిపాద్యతే - శల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణి - ‘వైవర్ణ్యం
 వర్ణ భేదః స్యాత్ తావదాగభయూనిభిః’ ఇతి; స్పర్శాల్ సజ్జుబాగ్ శయో
 రిత్యేతి నా ప్రసయగళసన్ధిమూత్రేణ స్రజః పరిష్టానత్వం ప్ర తిపాద్యతే,
 తేన దిరహంతావప్రకర్షః ప్ర తీయతే. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రస
 క్తిమూత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యవ్య సర్వ వాత్ * చవలాదిశయోక్తి రలంకా
 రః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచక శబ్దానగుహిత్యా చస్త్రా
 దివిషయవాచకశబ్ద సేవ ప్ర తిపాదనాత్ * భేజేఽప్యభేదకల్పనరూపా
 లతిశయోక్తిః - ‘విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యపనిబధ్యతే, యత్ర

సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రాఢోద్భవితా.' ఇతి లక్షణాత్; ఇహ
 చష్టా స్యామ్మజోపరిశయనవర్ణనా జ్యోతిశ్చక్రియయో ద్విరభిధానా ఇతి శబ్దా
 ధాలంకారః; హేమలతాయా ధావశ్యప్రతిపాదనా జ్ఞాపిగుణానాం శబ్ద
 విరోధ ఇతి విరోధాలంకారః కువలయా స్తుక్తిఫలార్థస్యోక్తిః పరిమళాదుల
 సుర్యాత్ పుష్పమాలానాం జ్ఞానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ *
 అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా - 'అకారణాత్ కార్యోత్పత్తి
 చతుర్థి స్యా ద్విభావనా.' ఇతి; విరోధభేదయో ద్విభావనాయా శబ్దాభి
 దాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా సహస్యోక్తిభావినః * సంసృష్టిః; విరోధ
 భేదయో ద్విభావనాయా శబ్ద పరస్పరచైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; అతి
 శయోక్త్యై రపి తదైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుమానాదులవ్యవస్థా
 2నుకూలః స్యాత్ తుల్యో2నేకత్ర దక్షిణః, వ్యుత్తాగా నిర్భయం భృష్ట
 గూఢవిప్రియకృచ్ఛరః.' ఇతి లక్షణాత్; నాయకః * స్వాధీనమనితం -
 'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం స ముఖ్యతి సల్లభః.' ఇతి; ప్రవాసప్రవాస
 హేతుకస్య చింతాచే ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసవిప్రలభ్య శృంగారః.

దూతీదం నయనోత్పల ద్వయ మహా! నాస్తం నిత్యం నిత్యం తమ
 స్వేదామ్భగకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
 నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి సితరాం, హాహస్తాః ప్రచస్తాభవన్తి
 యాతాయాతవశా ద్వైధా మమ కృతే హస్తాని విహ్వల్యంతే.

అవ. నాయకుని దోడైరబోయి, తానే యతనితోడ విహ్వలమి
 వచ్చుటయేగాక, నాయకునిరామికి నేను మిషదన్నినట్టిదయ్యి మోము
 నందలి చెమ్మటబొట్టు గలిగిన దూతికను నాయక చూచి హాహుగుని
 తోడి సంభోగ చిహ్నములను గాంచి, యోర్వలేమిచే చివరేయి మెలయ
 బొడుపుమాట లాడుచున్నది:—

టి. హేమాని=హేమని! తవ=నీయొక్క, ఇదం=ఈ, నయన
 ఉంపులదవ్వయం=నుల నెడి కలువలజత, నిలొస్తం=మిక్కిలి, అస్తం=వాడి
 నని. అహో=అశ్చర్యము, స్వేదాంభవజితం=చెప్పుట బిందువులు, అలాట
 ఫల=నొసటియందు, ముక్తాశ్రియం=ముక్తములు కాం, బిభ్రతి=భరించు
 చున్నది. నిశ్వాసాని=నిట్టులు, నితరాం=మిక్కిలి, ప్రచురీభవన్తి=హ
 చ్చుచున్నది. హీ! హస్త=అక్కటకలా, హేమాకాన్తాకృతీ=హేమనుమర
 మైన యంగముగలదానా, చ్చక్ర=పెన్నెలయందు, వృథా=వృథ
 ముగా, మనుశ్చృతీ=గానిమిత్తము, రహిత ఆనూన సశాల్=(నామగని
 యింటికి) పరిరాకలవలన, శ్రుతి=అని శ్రమపడిన దానవు అయింది.

విశేషార్థము :—“నీనయనోన్నలములు మిక్కిలి పాడినవి” ఇది
 అహోశ్చర్యము. అనుట చేత, కలువలు చంద్రుని కిరణములు సోకకగానే
 విసిగింప బలసియుండగా, నీనయనోన్నలములు పన్నెలలలో దిరుగుటచే
 పడునాయుట కడు విశేషమున్నది యని భావము. “కాన్తాకృతీ=నుకు
 యంబంగీ” “చక్ర” అనె” అనుట చేత, నుకుమారమైన శరీరముగల నీకు
 పన్నెలలలో మొదటి నమానమైనది యని భావము. “హేమాన్త” యని
 విషాదముచే పదస్వయము నుప్పుటచే నెక్కువ విషాదమును సూచించెడి.
 అహోహము అనితీత శ్రమము చూచుటచే గలిగినది. అట్లయి పస్తప
 పైసదీకాదు.

“నృణామమస్మత్ శ్రాన్తాని=వృద్ధముగా నానిమిత్తము
 శ్రమపడితివి” అనుటచే నానిని గూర్చియే నీశ్రమ విఫల
 మగుదనిగాని, నీవనివిషయమున నీశ్రమ సఫలమే యగుదనిని
 భావము. నావృద్ధునిని దోడితరబోయిన నీకు గార్యముకాక
 నచ్చుటయే కాక, రాకపోకలవలని నొచ్చుబడలికచేత సొగసు
 కలెత్తిన నీకు హృదయశ్రమమును గలిగె ననుటపైభావము. నీ
 యొబడలిక వింతగా నున్నది! ఏలయన, పెన్నెలలో నొకయింటి

నుండి మఱొక్కయింటికిఁ బోయి వచ్చినంతమూత్రముననే యింత శ్రమపుట్టదు. కాన, నీయింతబడలిక నా నాయకుని యింటికిఁబోయి వచ్చుటవలనఁ గలిగినది కాదు. మఱియొకమియ నిన, ఈ శ్రమము నావల్లభునితోడి సంభోగపుంఁయుడినలనఁ గలిగినదే యని వ్యంగ్యార్థము. “కాంతాకృతే” అని దూత యొక్కసౌందర్యము నెత్తిచెప్పుటచే ఈతప్పు నీదిగాదు. మఱి, అందగత్తెవాటచే దూతత్వమునకుఁ దగని నిన్ను చూచుచున్నట్లై ననాయకునిఁగూర్చి సందేశముపంపిన నాదే యాయుషసంధాన మని తన్నుఁ దాను నిందించుకొనుట సూచిత మగుచున్నది.

రూపకోణ్ఠాపితముల నవిరోధాలంకారము. నిదర్శనము, విషమాలంకారమును.

అవ. నాయక మానేతుం గత్వా స్వయం పునః లేన సాగం విహృత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ తిగ్విత్ ప్రగటించుచున్న ఆస్య స్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోష్ణభోగవర్జితాం బాల్యైర్ననాయకా చాతుర్యేణ మర్చోద్ధాటనం కుర్వతి ప్రామా.—

దూతీతి.—హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే విదం లభ్యతే ఇతి * రూపకసమాసః—తయో ర్వయం, నితాంతమ్ అన్యత్వం, తాన్తం మూలము, అహో ఉత్పలస్య చద్వి)కాయాగ మ్మానశ్చ మనంభావేన తదన్యథాగత మిత్యాశ్చర్యమ్ ; తథా, స్వేభావ్యుః కణికాః లలాట ఫలకే, ముత్తాశ్చ యం విధృతి మాత్రికశోభాం చహన్తి ; స్వేదోఽస్యనల్ప ఏతేతి భిచా— ‘పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్వామ్యక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.’ ఇతి నా. ; నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయతే— ‘ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి’ త్యమరః; హే, కాంతాకృతే చమణి యాకారే, మమ కృతే మదర్థం * కృత ఇతి తాదర్శ్యేఽప్యయమ్ * ‘అర్థే కృతే చ తాదర్శ్యే ద్వయమ పృష్యమి’ త్యభిధానాత్, కృథా

వ్యర్థం, చంద్రాశ్రమే చంద్రికాయాం * ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః-
 సుకుమారాగ్నిస్తవ చంద్రికాఽపృథక్వకలం జాలేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః,
 యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్తని గతాగతవశాత్, శ్రాంతాసి,
 హాహస్తీతి పదద్వయోద్విగ్నిహృతిశయాత్ = విషాదోఽత్రదూతీకాశ్రమ
 దర్శనజనితః = స చ మృషాభూతః - కైతవినాభినీయమానత్వాత్; 'వృథామమ
 కృతే శ్రాంతాసీ'త్యత్ర మత్యాగ్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమోవిఫలః స్వకార్యం
 ప్రతితు సఫల విషేత్యర్థః, మద్వల్లభసునేతుం గతాయాస్తవ నోపలమిస్సి
 అ "అ"ధః యాతాయాతవశాత్ శ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృ
 తమపి బాహమితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయంశ్రమః తవ ననాయరగృహ
 వర్తని యీతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః - చంద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాస్త
 రంప్రతి సంచారమాత్రేణ తవైతాదృశశ్రమజనకత్వాద్యోగాత్ - మద్వల్ల
 భోపభాగవద్దజ విషేతి వ్యుత్పన్నః; 'శాంతాకృతి' ఇతి సాన్దర్భాద్భూతవేన
 నాయం తవాపరాధః కింతు సాన్దర్భశాలిత్యేన దౌత్యాన్దర్భాం త్వం చపల
 చిత్తనాయకం ప్రతి దోష్యే నియుక్తవల్య మమైవాపరాధఇత్యాత్మపా
 లంబు దోష్యత్యే; ద'త్యాన్దర్భాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః - నోజ్జ్వలం
 రూపమస్తంవా నార్థవస్తం నచాతురం, దూతంపాపిహిదూతీంవా బుధఃకుర్యా
 త్కదాచన' ఇతి. ఆశ్రమృషాచరాదిభిః ప్రధేర్నామూచకాగారగోపనస్యగ
 మ్యుత్వాత్ అవహిత్థాభ్యః * సంహరీ భావః - ఆకారగోపనం ధైర్యలక్షణేర
 పహితః, అన్యథా కథనం దృష్టిరన్యథా చ మృషాదరః, విషాదప్రేరేకృ
 తగీతథా భక్తిశ్చ జన్మనాః' ఇతి. ఆశ్ర సేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్ *
 రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చంద్రికాయాం ఘనత్వమితి జాతిగుణయో
 ర్విరోధప్రతిపాదనాత్ * విరోధాలంకారః, స చ గుహాజ్ఞాపిత ఇతితయో
 ర్జ్ఞాజ్ఞాభివేన * సంకరః, ముక్తాశ్రియం విభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్తస్యాన్య
 యోగసంభవేన శ్రియమివ శ్రియమితిసాదృశ్యాజ్ఞాపాత్ * నిదర్శనాలంకా
 రః - 'అనంభవద్ధర్తయోగాదుపమనోపమేయయోః, ప్రతివిమృశ్రియాగ
 మ్నా యత్ర సాస్యాన్నిదర్శనా' ఇతి, నాయకానయనరూపేష్టనవాప్తిభా

ర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ *
విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్య చ
పరస్పరసైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః.

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకీసలయతల్పం పుష్పితాంగారకల్పమ్,
విరహామసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ.

12

అవ. వసంతర్తువునందు విరహవేదనను దాళఁజాలక, బలసంతముగా
మరణమునొందఁ బ్రయత్నించుచుండు నాయికను జూచి దుఃఖిపడుచు
నాయిక చెలికత్తె యొకదానితో నిట్లు చెప్పుచున్నది :—

టీ. చక్రవాకీసమానా = పెంటిజక్కవ పిట్టతో సాటియైనదియు,
చకిత...చనా—చకిత = భయపడుచున్న, చనకురంగీ = అడవిలేడియొక్క,
లోచనా=కన్నులంబోలు కన్నులుగలదియు, కోమలాంగీ=సున్నితమైన సీస
గలదియునైన, (నాయికా = నాయిక,) దురన్తే=తుదిని గీడుగలిగించునట్లైన,
వసన్తే=వసంత ర్తువునందు, విరహామ్=నాథునియొడఁబావును, అసహమానా=
ఓర్వఁజాలనిదై, మర్తుకామా = చావఁగోర్పిగలదై, పుష్పితా...ల్పమ్—
పుష్పిత=ప్రాగుచేయఁబడిన, అగ్గారకల్పం=నిష్పతోసమానమైన, నవకీసలయ
తల్పం—నవ=క్రొత్త, కీసలయ=చిగుళ్లతో నేర్పఱచిన, తల్పం=పొన్నును,
అధితివృతి=ఎక్కుచున్నది.

తా. “ఓచెలీ! చక్రవాకముంబోలినదియు, వెఱచినయడవి
యాడు జింకకన్నులవంటికన్నులు గలదియు, సున్నితపుమేను
గలదియునైన నాప్రియసఖయగు నొకకాంత వసంతకాలము

రాగానే, తనప్రియుని నెడఁబాసి యుండఁజాలక, మరణమే శరణముగాఁ బలఁచి, నిష్పకల ప్రోపుమాడ్కిఁ దోచుచున్న చిగురుటాకులపాన్పు నెక్కుచున్నది! చూచిలివా!”

“చక్రవాకినమానా” యనుటచేత పెంటి జక్కవవలెనే ప్రియుని వియోగమును పైరింపరానిది యని భావము. “కురస్త్రి” అని స్త్రీలింగ గ్రహణముచే స్వభావముచే జపలమైన నేత్రములు గలది యని భావము. అందుకు “వనకురస్త్రి” అనుట భయాత్రిశయద్యోతకము. మఱి యది ‘చరిత్ర’మైన యెడల నిక పానిభయము చెప్పుదరముగాదు. ఈమూఁడుపదములును లేడి యొక్క - లోచనములయొక్క చాంచల్యాత్రిశయమును సూచించుచున్నవి. అనఁగా నింతటి సౌందర్యశాలినియగు నఖిని మఱియొక్కతె నిగ్గ నేఁజూపఁ బోవునది లేదని భావము.

“కోమలాక్షి” అనుటచేత నాయికయొక్క సున్నితమైన యంగము తీవ్రమైన విరహతాపము నోర్వఁజాలనిది గానఁ జిగుళ్లు లేడి నిష్పకలపాన్పు నెక్కినతోడనే మృతినొందఁ గలదని భావము. “దురస్తే” యనుట చోమలయమారుతము, కోకిలల కూతలు మొదలగు కామోద్దీపనములయిన సామగ్ర్యములందుటచేత, వసంతముతువు తుది ముట్టఁ గడపుట నాయకకిరీ గట్ట మని భావము.

“పుష్పితాఞ్జారకల్పవ” చిగురుటాకుల పాన్పునకు వర్ణసామ్యము చేతను, సంతాపకరత్వముచేతను ప్రోగు చేయఁబడిన నిష్పకలపాన్పుము చెప్పుబడినది. కావుననే విరహాఞ్జీజనుల ప్రాణవియోగము గలిగించుటయందని సామర్థ్యము గల దని భావము.

ఇందలి నాయిక ప్రాప్తితథర్తృక, చరితకురంగీలోచన, కోమల యని విశేషణద్వయముచే నాయిక పద్మినీజాతియందుఁ బుట్టినది యని సూచితమగుచున్నది.

వసంతసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనానసామధ్యభావేన బల
చ్చరమదశాముపయాతుం ప్రయశమానాం నాయికాం విలంబ్య కోచస్త
తస్యాః ప్రియసహచరీ కాశ్చిదాహః—

అధివసతీతి.—చక్రవాగీసమానా చక్రవాగీవ ప్రియే గాఢానురాగీ
త్యర్థః. చక్రతా భీతా-యా-వనకురగ్గీ కాననహరిణీ-తస్యాఞ్చ సాచనే య
స్యాః సా తథోక్తా-కురగ్గీతిస్త్రీవృత్తిగ్రహణం తస్మాదననంబద్ధిల్వీన సగ్ధనం
చ భయస్యాతిశయం ప్రసవ్యయితుం-తత్ప్రదర్శనంతు కురగీలాచనణాశ్చ
ఇచ్చల్యకాలితాద్యోతనద్వారా నాయికాయనరమణీగుర ప్రత్యాయగా
ర్థః-ఏతాదృశసాస్తర్యకాలినీ సఖిభూయః క్వాపి నద్రత్యుతే భిన్నీతి భావః,
కోమలాగ్నీ సుకుసుమాత్రీ నాయికా - సరసామహాస్యశానిహోఽన్యస్య తీ
ప్రతాపానర్హత్వా త్వల్లవాన్తారశయ్యాధిరోహణాక్షణవిన మవిష్కరణీభావః,
దుష్టః ఆన్తోఽవసానం యస్య సః దురస్తః - మద్దానిలశోణితాబాహుని గా
మోద్ధివసనామగ్రీకాలితయావి యోగినామప్రాప్యహారేతస్త్రివ్యవస్థా, విరహ
మనహమానా, మద్దంప్రాణాన్విహతుం - కామోఽభిలాషోఽనుసంస్యాసా
తథోక్తా * 'తుంకామయనసోగ పీతి మకారలోచనః - తం తతోఽన్యస్య
దుఃఖసాగరసీరనిస్తారోపాయస్యాభాపాదితి భావః, పుష్పశః ంభిస్సంభా
స చాసావగ్ధారశ్చేతి పుష్పితాగ్ధారః - బాతావేకవచనం - గోమదసమస్తా
పుష్పితాగ్ధారః పుష్పితాగ్ధారకల్పం తత్ * ఈషదసమస్తా కల్పప్రత్యయః-
యద్వా - మాస్తు జాతావేకవచనం * 'సుఖే ధాతుప్రాప్తిపదిక' రితి
బహువచనస్య లుక్ - పునస్తద్ధితోత్పత్తే విశేషానుసారోధేనైగవచనస్య
సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపరత్వేన చ జ్వలద్గర్భరరాగిసంభృత
మిత్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్నమితి భావః - నసగీసలయ
శల్పం - తరుణవల్లవమయీం శయ్యాదు, అధివసతి అధితివృత్తి * 'ఉపా
న్వధ్యాజ్జ్వన' ఇతి వసతేరాధారస్య కర్తవ్యమ్. ఆత్ర మరణోద్యోగవర్ణ
నాత్ * మృతిర్నామచరమా మన్తథావస్థా - 'స్తరాస్త్రా మరణో
ద్యోగో మృతిత్యభిధీయతే' ఇతి. ఇహ పుష్పితాగ్ధారకల్పమిత్యుత్ర ఆను

పాత్రధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్రవాతీనమానేత్యత్ర అనుపాత్రధర్మా
 సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురజ్జీలొచనేత్యత్ర అనుపాత్రధర్మవాచకీచ
 మాన లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరవైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః. పుష్టి
 త్యాగరకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భ
 త్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయోరంగా
 స్తభావేన సంకరః, చకితవనకురజ్జీలొచనా తోమలాశ్శీతి నాయికావిశేషణ
 ద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదన్యః * పరికరః, తస్యచ ప్రాగుక్తాలంకార
 చతుష్టయేన సహ * సంస్పృష్టిః, చక్రవాతీనమానేతి నాయికావిశేషణార్థ
 స్య దురస్త ఇతి వసస్తవిశేషణార్థస్యచ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోచ్ఛ్వా
 గం ప్రతిహేతుత్వాత్ * కావ్యలిజ్జ మలంకారః, సచ చక్రవాతీనమానేతి
 సమాసగతోపమయా పుష్టితాంగారకల్పమిత్యవమాసంక్షీప్త పరికరేణ చ పరి
 షోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్థాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్ర
 లమ్భశృంగారస్య సన్నిశృప్తకరుణరసం ప్రత్యుజ్జత్యాత్ * రసవదలంకారిః,
 ప్రతిపాదపేక్షైకస్య వర్ణస్య భిజ్జిద్వయాస్తగతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్ *
 పృత్యసైప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంస్పృష్టిః. కరుణరసలయ
 ణం తు సాహిత్యచిన్తామణి. — ‘ధర్మనాశోఽర్థనాశశ్చ బాన్ధవేష్టధన
 త్తయః, పథోబన్ధశ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః, దేవోఽపహత
 ధికార్కరో వ్యాధిః కాపోఽభిశంసనం, ఇత్యుద్యాల్పమృతం దృష్ట మను
 భూతం శ్రుతం చ వా, యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయమాలమ్బనగుణాదికం, దేశ
 పాశాజ్ఞసంస్కారవైధుర్యంస్తస్తగాత్రతా’ శిరశ్చోదశ్చిత్తం చాఘోముఖం
 పరివిలోకితం, రక్తాభోముఖరాగశ్చ సబాషేష మస్థరా చ దృక్, భూపా
 తో ముఖిశోషశ్చ బాహుపాద విమర్దనం, విన్యాసోహస్తయోర్హృద్ధి నిశ్వా
 సోచ్ఛ్వాసగీర్ణతా, ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి, హఃహఃకార
 స్తథాక్రన్తో విలాపః పరిదేవనం, భోవాస్తమ్భాదయః సర్వే భవేయురను
 భావకాః, ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమి, నిశ్చేదోఽపైత్య
 మాలస్యమున్నాదవ్యాధినుప్తయః, నిద్రామోహాః శ్రమోగ్ధాని శ్చిన్తా మర

ఇచావలే, వివాదో జాడ్యమాత్సుర్యం శక్నోస్త్యునిరపస్త్యుతిః, స శోక
స్థాయిక స్తద్ధీ కరుణోరసభ్యతే' ఇతి. శోకలక్షణమపి శక్నోహోక్తమ్ -
'ఇష్టనాశాదిభిర్ద్యుభప్రకర్షః శోకఉచ్యతే, ఆశ్రుభూలున్మనస్వీగ్లాతాడనా
'ద్యునుభావభాక్.' ఇతి. నాయకా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్ష్మమ్,
చకితవనకురగ్గీలోచనా శోమజ్ఞీతి విశేషణద్వయేనాస్యాః * పట్టనీశ్వం
సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రత్నిరహస్యే - కమలమునుళమృద్వీపుల్లగాజీగఃభా
సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమగ్నే, చకితమృగదృగ్గాభే ప్రాస్తరగ్ధీ
చనేతేస్తనయుగళమనర్థంశ్రీఫలశ్రీవిడమ్మి. తిలకునుమనఃసూత్రం బిభ్రతీ
నాసికాయాం ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్ధధానా సప్తస, నుపలచువళోకంస్తాః
కాపి చామ్యేయగౌరీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా. ప్రజ్ఞా మృదు
సలీలం రాజహంసీవ తస్మిన్ త్రివలిలితమధ్యా హంసవాణీ నువహా, చుబ్దు
శుచి లఘు భుక్తే మనిసి గాఢలజ్జా ధవళకుసుమదాని పల్లభా పట్టనీ
స్యాత్.' ఇతి.

నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్ధత్వంబత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహనిశ్చణామః,
స్తర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తు మబలాం సన్నాహమాతన్వత్
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతైస్త్యదం ప్రిభ్రమైః.

అవ. నాయకుడు వచ్చువేళ యించుక దాడివీసేగా, మదన వీడిత
యైన నాయకచే బంపబడిన దూతి నాయకునితో నిట్లు చెప్పాచున్నది:—

టీ. కలకణ్ఠకోమలగిరాం - కలకణ్ఠ = కోయిలలయొక్క, శోమల =
ఇంచయిన, గిరాం = కూతలయొక్క, నైష్ఠుర్యం = కఠినశ్చయమును, పూర్ణస్య =
నిండిన, శీతద్యుతే = చంద్రునియొక్క (చల్లని కిరణములు గలవాడు,

అని పుష్కలం, తిగ్మత్వం = చుట్టుకుదనమును, దక్షిణస్య-మరుతః=దక్షిణదిక్కునుండివచ్చెడి మలయమారుతముయొక్క, దాక్షిణ్యహానిశ్చ = కనికరము లేమియు, అబలాం = బలిమిలేనిదైన యా నాయికను, స్వర్తవ్యాకృతి మేవ=తలఁచికొనఁ దగిన శరీరము గలదానినిగానే (కంటి కగవదని దానిని గానే), కర్తుం = చేయుటకు, సన్నాహమ్ = యత్నమును, ఆతన్వలే=చేయుచున్నవి. బత = అయ్యో! కష్టము! తృణాదిచల...తైః-తృణ = గడ్డి, ఆది= మొదలగువానియొక్క, చలన = కదలుటచే, ఉద్భూతైః = పుట్టిన, త్వ... మైః - త్వత్ = నీయొక్క, ఆస్తి = పొందునందలి, భ్రమైః - భ్రాంతుల చేత, తద్విఘ్నైః - తత్=ఆమరణప్రయత్నమునకు, విఘ్నైః = ఆటంకము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. ఇంపులైన కోయిలలకూఁతలును, కడుఁజల్లనికళలతో వోపైడిచంద్రుఁడును, శైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణములతోఁ గూడినదగుటం జేసి మనోహరంబయిన మలయమారుతంబును నిప్పుడు నీవు తామసించుటచేఁ బ్రతికూలంబులయి యోర్వరానిమరునితాపంబు కలిగించి నాయికియొక్కప్రాణములను దీయనే ప్రయత్నించుచున్నవి. అయితే, కాంత వాకిటి తట్టు చూడ్కినిగిడించినదై, నీరాక కెదురుచూచుచు గడ్డిపోఁచ మొదలగునవి కదలినను, నీవు వచ్చుచున్నావను భ్రాంతిచేఁదలఁచుచు నెట్టకేలకుఁ బ్రాణములను బిగియంబట్టుకొని యున్నది. ఏకమీఁద నీవాలస్యము చేయుదువేని, ఏక నీవురావని నిరాశచేసికొని ప్రాణములను వదలును. వేగమేవచ్చి నీయధీనమగుజీవితంబుగల యానాయికను బ్రతికింపుము. అని.

విప్రలంభశృంగారము వర్ణితమయినది. ఇచట నాయిక విరహోత్కంఠిత. అబల యను విశేష్యము సాభిప్రాయము గనుక పరిక రాంకురాలంకారము.

ప్రియోగమననమయే కింఞ్చి దతిక్రాంతే స్మరార్తయా నాయకాయా
ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ.—

నైష్ఠుర్యమితి.—కలకణ్ఠాః కోకిలాః - 'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే, హంసే
పారావతేచాపి త్రిపు లేష కలస్వరే.' ఇతి నా.—'తేహం కోకిల నాం-
కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య,
శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్దత్వం తీక్ష్ణత్వం * 'తిగ్దం తీక్ష్ణం భరం తద్వదే'
త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయుః, దక్షిణస్య
హంసి - దక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హంసి శ్చ - 'దక్షిణః సగళే
యామే పరచ్ఛన్దానువర్తిని, అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే నిశి
స్త్రియామ్.' ఇతి నా., తాం ప్రకృతామబలం - బలహీనలస్వస్థేహ
మాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయాదితి భావః,
స్తర్తవ్యాకృతిమేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాపంఘ్న, ఆత
న్యతే కుర్వంతి - చరమదశామేవ ప్రాసయితుం ప్రయత్నే భగ్యర్థః,
బలేతి భేదే - సౌమ్య అపి విపరీతాః సన్తః అబలం మారయితుం సన్నహ్య
స్తీతి భేదః - యద్వా బలేతి విస్తయే - కోమలనాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య
తిగ్దత్వం దక్షిణస్య దక్షిణ్యాభావశ్చేతి విపరీధర్మదర్శనాన్విస్తయః -
'ఖేదానుకమ్ప సంతోష విస్తయామస్త్రణే బత.' ఇత్యమరః, 110 తు,
తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతై రుత్పన్నైః, త్వం ప్రభ్రమైః త్వతాప్రి
క్షిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే కోమలం కో
లాలాపాః అత్యంతశీతలకలకళాకాలీ చన్ద్రః శైత్య మాన్యసౌరభ్య సంపన్న
తయా మనోహరో మలయమారుతశ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విప
రీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయకప్రాణహరణోద్యోగ
మేవ కుర్వంతి. కిం తు కాంతా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వంగామనం ప్రతీక్ష
మాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వామేవాగతం మన్య
మానా కథంఞ్చిదాశయా ప్రాణానవలమ్బ్య వర్తతే. ఇతి వివక్షితార్థః,
ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్

పరిత్యజేత్ - శీఘ్రచూగత్య త్వదధీనజీవితాం తాముపజీవయేతి భావః. అత్ర వివక్షితార్థస్య భక్త్యస్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయాద్విభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠరా ఇత్యాదివిరోధచర్యనాత్ * విరోధాలంకారః - చ దక్షిణస్య గౌక్షిణ్యహని రి త్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలామితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః - ‘సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.’ ఇతి. * విరహవిప్రలభ్యశృంగారః; విరహాలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - ‘కాలశేషే తు సంప్రాప్తే కార్యాఽవ్యపారతస్త్వతః, వికగ్రామస్థయో ర్యునో నిరహః సోఽభిధీయతే, కౌత్సుక్య చిన్తా నిశ్వాస వితరాద్యనుభావభాగః.’ ఇతి. నాయకాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా - ‘చిరయత్యధికం కాస్తే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః.’ ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి. ఉత్కణ్ఠితా - విరహోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - ‘విరహేణ కృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతః.’ ఇతి; * ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః - తథా చాహుః - ‘రాగే శ్వలభ్యవిషయే వేదనా మహతీ తు యా, సంభోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.’ ఇతి.

సాస్త్రే మాకురు లోచనే విగళతి స్వస్తం శలాకాజ్ఞానం
తీవ్రం నిశ్చసితం నివర్తయ నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠప్రజః,
తల్నే మాలుతకోమలాంగి తనుతాం మాన్తాన్ల రాగోఽశ్నుతే
నాతీతోదయితోపయానసమయోమాస్తాన్యథామన్యథాః.

అన. చక్కగా నలంకరించుకొని, ప్రియునిరాకకై యెదురుచూచి
యతఃపాద కార్యవశమున రాకపోకగా, నలునపరానిసంతాపముచే గలవర
వదుచున్న గాయకనృక నేర్పుకకై యగు చెలికకై విరహంతాపము నోర్పు
కొనుటకై యలంకారలోపమును బెలుపుచు జెప్పుచున్నది:—

టీ. కోమలాక్షి=ఓ పున్నితమయినవానా! లోచనే = నేత్రములను, సాస్త్రే=కన్నీటితోఁ గూడినవానినిగా, మాకురు = చేయవలయు. న్యస్తం = పెట్టఁబడిన, శలాకాజ్ఞానం—శలాకా=పుడకతోఁ బెట్టుకొనఁబడిన, అజ్ఞానం=కాటుకయు, విగళతి = కరగిపోవుచున్నది. తీవ్రం = ధీర్వరాని, నిశ్చల సితం=నిట్టూర్పును, నివర్తయ = మఱలించుము; ఆఁపుము. నహః=తొడ, కణ్ఠస్రజః=కంఠములోని పువ్వులదండలు, తామ్బూన్తి = చాచిపాలుచున్నది. తల్పే=పాన్పునందు, మాలుత=బొరలకుము. హస్త=అశ్మయ! అగ్రరంగి = మైపూత, తనుతాం=పలచదనమును, అశ్మలే=పొందుచున్నది, దయితో...యః - దయిత=ప్రియునియొక్క, ఉపయాన=రాకయొక్క, సమయః=వేళ, నాతీతః=మించలేదు. అన్యథా=వేరుగా, మాన్యమన్యథా=అలంపనము.

తా. ఓనాయకీ! నీవుకన్నుల నీరునింపవలయు. కండ్లఁ బెట్టిన కాటుకయంతయుఁ గరగిపోవుచున్నది. పెడలోని పూలహారములు వాడునుగాన వేడినిట్టూర్పులుంర్పగుము. మైపూత పాన్పున కంటికొనిపోవునుగాన, పామ్బూన్తి బొరలకుము. ఇప్పటికి నీప్రియుఁడువచ్చువేళ మిగిలిపోలేదు. ఒకపేళ మఱియొక నాయికయింటికిఁ బోయియుండు నేమో యని తలఁచెదవేమో! అట్టితలపోత తలంపకుము. నీనాయకుఁడు తప్పక వచ్చును గనుక నతనిరాక కెదురుచూచుచు నలంకారములను మాఘకొనక యుండుము. కావ్యలింగము అలంకారము బొత్తుకృతమనెడు సంచారిభావము. శృంగారము విప్రలంభము. నాయికప్రార్థ. మొదట విరహోత్కంఠిత్యము, పిదప వాసకసజ్జక యైనది.

అత్తానం సమ్యగలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాంక్షంతి కౌ
కార్యవశాత్ కాలవిలम्బం కుర్వాణే దుర్వార సంతాపావహం నాయికాం

కాచిచ్చులురా నభి తాపపిగనహనాయ మణ్ణనలోపోపపాదనపూర్వక ముప
లాలయన్తీ ప్రాహః—

సాస్త్ర ఇతి.—లోచనే, సాస్త్రే సబాష్మే, మాకురు-అశ్రువిమో
చనం ముహుర్విశ్వర్థః * ‘అశ్రు శోణితయో రస్రమి’తి నా; సాస్త్రేచేత్కిం
స్యాది త్యత్ర ఆహః—విగళతీతి న్యస్తం. నిహితం, శలాకాజ్ఞానం - శలాకా
అజ్ఞానకణికా-తస్యా మజ్ఞాన మితి*సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అజ్ఞాన
మితి * షష్ఠీసమాసోపా - ఉభయధాపి శలాకాయా గృహీతమత్యర్థః, విగ
ళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనఙ్కార
హతీ శోభాహానిః స్యాదితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం*తీవ్రః కటుశ్చశోష్ణేష్వి
తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; అస్మిన్ వర్తమానే కింస్యాదిత్యత్ర ఆహః—
నవాః సద్యోఽపచిత్రైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః. కణ్ఠస్రజః కణ్ఠోఽగ్ని
తాని మూల్యసి, తామ్యన్తి నిశ్వాసచాయుప్రసారేణ ఘ్నానా జాయన్తే;
ఘ్నానతాయాంతు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతిభావః; హే, శోమలాగ్ని,
ఈదృక్కష్టానర్థే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుత పునః పునః
మో మూల్యస్తస్య; తత్ర లుతనే కింస్యాదిత్యత్ర ఆహః—తనుతా మితి. ఆజ్ఞారాగః
అనులేచనం, తనుతాం శృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి. ఆస్తరణసంఘర్షేణ
తత్ర నిగిర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశిష్టే గాత్రంధూలిధూసర మిదం స్థితం సత్
నయానసుభగం సభవేదితిభావః; హస్తీతిభేదే; నను పల్లభసమాగమే సతి భులు
సత్యమిదం మణ్ణనం సఫలం స్ఫూత్, తపభావే తస్మిన్మణ్ణనే గతేకాహానిః
స్థితే ఈ లాభ ఇత్యాశక్యాయామాహ :— దయితోపయానసమయః
ప్రియప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాంతః, తస్మాన్నహతా ప్రయత్నేన
విరచితోఽయం శృంగారవిషయః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయవిపేతి భావః, అన్య
థాఅన్యప్రకారేణ-మాన్దమన్యథాః - కాలాతిక్రమోజాతఃసంప్రతి పల్లభో
నాగమిష్యతీతి నమన్యస్తేత్యర్థః - దుశ్శుష్కాదిభిర్వనః సృఖా భేదాకులం
మాకృఖా భితిభావః. అత్ర ఆజ్ఞానగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేన తత్తత్కా
రణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థ నాత్ కార్యేణ

కారణసమర్థనరూపః ఆర్థాస్తరన్యాసః - 'కార్యకారణసామాన్యవిశేషా
ణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాస్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి;
'ఉక్తిర్థాస్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషణో' ఇతి లక్షణ సంబంధస్య
సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవార్థా
స్తరన్యాస ఇతి యై రుక్తం తన్నతేత్ర వాక్యార్థసాతునం* కాన్యలిప్తమ్,
పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య సేతుత్వాత్.
కాలవిలम्బానహనస్య వ్యజ్యమాసత్వాత్ * బొత్సునం నామ సగచాగ
భావః-కాలాక్షమత్వమాత్సుక్య మప్రాప్తే రిప్తవస్తునః, సంపాద్య శయనే
చింతా నిశ్వాసో గమనోద్యమః, అనవస్థిలిత్యాద్య భజ్యత్రైమభావ
తామ్.' ఇతి. * విరహావిప్రలమ్భశృంగారః. నాయకం త్రప్రేక్షా * 'వాసక'
సజ్జికా భూత్వా పశ్యాత్* విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకస్థగి లక్ష
ణం సాహిత్యచింతామణి-సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభాగముఖాలసా,
రశనానూపురప్రాయతత్కాలాచితభూషణా, భూషాదిభిరలగ్నస్య రేఖీ
భననమాత్మనః, సంపాద్య హృద్యతామూలవస్త్రమాల్యానులేపనం, ప్రియా
గమం ప్రతీక్షిత సా స్వాద్వాసకసజ్జికా.' - వాసకే సజ్జాసన్నద్ధా 'వాసక'
సజ్జికా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేక్షనీతి వాసకో వారంధః - తథా
చాహుః- 'వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రేక్షా సా దాగతః ప్రియః, ప్రసాద
నంచ తుష్టయో నాయకాయాస్తథోద్యమః, నవోఽభ్యుపగతి శ్చ షడే
తే వాసకాః స్మృతాః' ఇతి; * విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణం తూర్కమ్.
నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృంగారనాయకాః
ప్రసిద్ధాః, కథమేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్యమేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే -
నాయకా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వగీయా పరగీయా సాధారణీచేతి;
తత్ర స్వగీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భీతి; పరగీయా ద్వైవిధా
కన్యా పరోధా చేతి, కన్యా చ ద్వైవిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోధా తు
ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యావనోదయప్రభృతి ప్రగ
ల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీన

పతికాదిరూపేణాష్టధాభవన్తి. సర్వ మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తా
మణిః—‘రూప యావన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ, సౌభాగ్యాదా
ర్య సంపన్నా నాయికా సా పున స్త్రిధా, స్వాఽన్యసాధారణీ చేతి తత్ర
స్వీయా పరిగ్రహోత్, సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా, ముగ్ధా
మధ్య ప్రగల్భేతి స్వకీయాం త్రివిధా మతా, అన్యాన్యదీయా సా కన్యా
పరీధా ద్వివిధా మతా, రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్య
మా, సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ, కళాపతీ చార్థపరా సా
ప్రగల్భేతి వర్ణ్యతే, ఏతాః పున రవస్థాభి రష్ట్రం స్యుర్యథోచితమ్.’ ఇతి
తా శ్చాన్యధా భవన్తి, తథాపి—స్వాధీనపతికైవ ఋతు కాలాదిరూప
వాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; నైవ కాలాత్మమత్వేన స్వయం సేవాభి
సారికా భవతి; భర్తర్యాప్రభాత మగాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా
భవతి, భర్త రన్యాసక్తిం విశక్కురీ యితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి;
ప్రాప్తం ప్రియం లోపాన్నిరస్య వశాంత్రాసముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కల
హస్తగతా భవతి; ఖణ్డితా మ్యేవం కలహస్తగతా భవతి; ఏతాః సర్వాః
ప్రియ దేశాంతరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా
ప్రియే ప్రత్యగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ
నాయికాయా అవస్థాభేద మశ్రిత్య ద్వివిధోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవ
దాతమ్.

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసభిమన్జులం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్,
అట్టో రజ్జన మజ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలంభాపుకయోః స్థితం మణిసరంచలార్చితేనవ్యథాత్.

అవ. చెలులనడుమ సంకేతకాలమును జలియంగోరి నైగంజేయు
చున్న విటపురుషుని దూతికనుగూర్చి కామిని సాభిప్రాయముగాఁ జేయు
చేష్టను కవి యిట్లు చెప్పచున్నాఁడు:—

టీ. సర్వజనీనవిభ్రమపరా - సర్వజనీన = జనులందరినీ విభ్రమపరచునది, విభ్రమ=వేడుకలు, పరా=కడుముఖ్యములయినవిగాక గలవందను, ర=చిహ్నం = ఒకానొక, శశిముఖి = చంద్రునిచోలు మోముగల నాయక, మధ్యస్థముఖి మణ్డలం = చెలికత్తెల గుంపునడుమ, లోలా...య = లోల = నవ్వుచున్న, అక్షిభ్రువ = కన్నలయు కనుబొమ్మలయు, సంభ్రుహం = పైకి చీకటిచేత, దూత్యాసహ = దూతికతోడ, అభాషణం = ముఠాడుటను, సర్వజీవిణి = జీవులు చున్నదై, అజ్ఞాసా=శీఘ్రముగా, అప్ర్యోకి = కన్నలయందు, అజ్ఞానం=చిటు కను, విన్యస్య=మిక్కుటముగా బెట్టుకొని, పూలంభాపునోదయా = గొప్పమీదగా నగుచున్న (ఉబ్బుచున్న), వక్షోజగతా = నుచుండుచుండు, స్థితి = ఉన్నట్టి, మణిసరం = రత్నమాలికను, చేలాశ్చర్యేన = ప్రేమతోగనుతో, వృధాత్ = కష్టము.

తా. ముఖచంద్రుని మొదటఁ దెలిసి, కండ్లముందుఁ గాటుక పెట్టుకొనుటచేతను, మణిపాఠమునుగట్టుట చేతను, సాయంకాలపువెన్నెలపోయిన పిదప, వెలుపటఁ బోయి నిట్లు ముగాఁ గ్రమ్మియెఁడోయలచూడ్చి సడ్డగించినతంబున నిండ్లలో దీపము లార్చిన పిదపఁ గాంతఁ డుండుచేతమునునను నేను వచ్చెద నని నైర్వరిణి యగునాయిక దూతికతోడ జేసిను సంతతి కాలము సూచింపఁబడినది. నాయిక పరకీయ నాయకుని కడనుం జోవునది గనుక అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంక్షాం దుర్వతీం జాతప్రేక్షితం దూతికాం ప్రతికామిన్యాః సాహుతవేష్టాం కవిరాహః—

కాచి దిలి:—సర్వస్మై జనాయ హితా, సర్వజనీనాః * 'సర్వజ నాత్ తతో ఖ శ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * 'అయస్యి యింస' అన్య దినాఖస్య ఈనాదేశః - తేచ తే విభ్రమాశ్చతే పరా ఇప్యోమా యస్యాః సా తథోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః - 'శ్రేష్ఠాస్యదూరశ్రేష్ఠే

ఘ పరః స్యా ద్వాచ్యులిక్లకః, పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.' ఇతి నా. సంక్షిప్తానం నయవాదీనాం సహజవిభ్రమకాలిత్వా దాగ్రుత సంక్షాభూతాః కటాక్ష భ్రూవిశ్లేపాదయః సంక్షా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన అగ్రుతకతిరోధానరూపం * మూలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః - 'మూలనం వస్తునా యత్ర వస్తుర్వరనిగూహనమ్.' ఇలక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చంద్రోపదనా, * మధ్యేసఖిమణ్డలం సఖివర్గస్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యావే' త్యవ్యయాభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనాదేదంత్ర్యమ్, దూత్యాసహ, * అక్షిణీచ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువమితి ద్వంద్వః * 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యస్త్యాదేకవద్భాసః, లాలం చక్షులం యదక్షిభ్రువం తస్య యా సంక్షా సూచసీ యార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః - 'సంక్షా స్వాదర్కజాయాయాం చైతన్యేఽప్యర్థ సూచనే.' ఇతి నా. - తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణోతు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వాదవిజ్ఞాతం నేత్రాది సంజ్ఞ యైవ వాగ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తిత్యర్థః, అజ్ఞానా శీఘ్రం - 'సాగ్ధృషి త్యజ్ఞ సావశ్చయ ద్రాక్షజ్ఞు సవది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. అజ్ఞోర్మయనయో రజ్ఞానం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అఘ్నతా స్థూతా భవతః స్థూలాంభావుకా - తగూః, వక్షోజమూః పునయోః, స్థితం, మణిసగం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాస్తేన - చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వత్ మనిష్యయోః' ఇత్యమరః. పృథాత్ ధాదయామాస - 'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః - అపిపూర్వా ద్దధాతే ధ్వుజ్. అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాజ్ఞానన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ధ్యచంద్రికావగమానవరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహీషు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాస్తేనాధిస్థితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత ఇతి వైవిరిన్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవాత్ర * సూక్ష్మలంకారః - 'సూక్ష్మం పరాశయాభిక్షేతరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి. సంస్కారవిశేషకాలిశబ్దప్రయోగవద్భావాత్ * సాశబ్ద్యాభివ్యంజనః

తదుక్తమ్ - 'శబ్దకాస్త్రేణ విశ్లేయా జ్ఞాన్య సంస్కారకాలితా, శబ్ద"నాం
విద్యతే యత్ర సాశబ్ద్యం తత్ర కళ్యతే' ఇతి. ఇచ్చాప్రయుక్తం 'వేష్టానై
తం*నర్త - 'ప్రియోపచ్ఛవనకృతే కృతం విషయచేష్టతైః, విదగ్ధగ్రీడితం
నర్త హాసేచ్ఛా భయమానభావ' ఇతి - (ప్రియోపచ్ఛవనకృతే నాయన
స్య నాయకాయా వా మనోసురజ్ఞానార్థ మిత్యర్థః), * కైశికీ శృంగార్యుక్తిః -
తస్యాః ప్రథమమగ్ధం నర్తేత్యాహుః - తదుక్తమ్ - 'నర్తచ నర్త్యస్యగ్ధో
నర్త సాఫీతోఽథనర్తగర్భశ్చ, కైశిక్యా శృత్యావరి ప్రకృతే నిగ్ధోవి ప్రత
ని.' ఇతి. కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారి - తాస్తు రసానస్థానసూచకాః -
తదుక్తమ్ - 'కైశిక్యారభటిచైవ సాత్త్వతీ భారతీ తగా, చక్రీ వృత్తీ రస
జ్ఞేయా రసానస్థానసూచకాః.' ఇతి; తత్ర కైశికీవృత్తిః శృంగారరసప్రధా
నా - తథాచోక్తం సాహిత్యచింతామణి - 'శృంగారే కైశికీవృత్తిర్నామనీ
సముదాహృతా.' ఇతి? కైశికీవృత్తిలక్షణము విశ్రవోక్తమ్ - 'గీతవృత్త
విహారాగ్ధ్యా రమ్యకైవల్యభూషణా, కామరూపదారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి
రివ్యతే?' ఇతి - (యూనో రానన్ద జనకం దర్శనానిశ్చయముగూఢం గర్త
* కామోపచారః) - సవివ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తం భావ ప్ర
కాశే - 'కామోపచారః సంభోగః కామః స్త్రీపుంసయోః సంభా, సాభి
మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్శజః, ఉపచారః సదానన్దరంగం గర్తృగర్భ్యతే.'
ఇతి. నాయకా * పరశీయా అభినరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభినాయకా చ -
'కాంతాభినరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

జిహ్వుత్యాననమిన్దుకాన్తి రద్ధరం బిమ్బప్రభా చుమ్మతి
స్పృష్టం వాఙ్మతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య భేలతి కరా వాలమ్బ్య కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రపాళద్యుతిః.

అవ. ఒక జవరాలినిజూచి మోహించిన కాముకుడు దానియంద
మునుగూర్చి తన చెలికానితోఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. ఇద్దుకాన్తిః = చంద్రుని ప్రకాశము (వెన్నెల), ఏతస్యాః = ఈ, సుదృశః = ముచ్చెకంటియొక్క, ఆననం = మోమును, జిఘ్రతి = వాసనచూచుచున్నది. బిమ్బప్రభా = దొండపండుకాంతి, అధరం = పెదవిని, చుమ్మతి = ముద్దు పెట్టుకొనుచున్నది. చారు... శేషః - చారు = సాగసయిన, పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క, ఛాయావిశేషః = ఒకవిధమైనకాంతి, స్తనౌ = కుచములను, స్పృష్టం = తాకుటకు, వాఙ్మతి = కోరుచున్నది. కోకనదన్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మిః = సారు, కరా = చేతులను, ఆలమ్భ్య = పట్టుకొని, క్రీడతి = ఆటాడుచున్నది. కించ = మఱియు, ప్రవాళద్యుతిః = చిగుళ్లకాంతి, ఆదరాత్ = ప్రేమతో, పదయోః = పాదములకు, సేవాం = కొలువును, కరోతి = చేయుచున్నది. (వైవాక్యము లన్నింటియందును అచేతనమునందుఁ జేతనధర్మ ముపపాదించబడినది.)

నాయిక పరకీయ, ముగ్ధయు. రసవత్తే యను మొదటి రసోక్తివర్ణితము.

తా. నాయికయొక్క మోము చంద్రబింబముఁ బోలినదనియు, పెదవి దొండపండును, స్తనములు తామర మొగ్గలను, చేతు లెఱ్ఱదామరపువ్వును, పాదములు చిగురుటాకులను బోలినవి యనియు తా.

కాశ్చిన్నవయావనశాలిసీం సుందరీం విలాక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్తనచివం బ్రాతే:—

జిఘ్రతీతి. ఇద్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తినాః - సుదృశః సునయనాయాః-ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మముపపాద్యతే * స్త్రాధాతోః 'పాశ్చే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః - అధరం చుమ్మతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాది బంధజనః ప్రేమవశా స్త్రాఘ్రాణ మధరచుమ్మనం చ కరోతి తద్వ

దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముపశయోః, ఘోరమువిశేషః కాన్తివిశేషః -
 'ఘోరాయా త్వనాత్పే కాన్తా ప్రతిబింబుర్గుణాయయోః.' ఇతి విశ్వః-
 స్తనౌ స్పృష్టం వాఙ్మతి స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమ్య ఇత్యర్థః-యథా
 కల్పితామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్పృష్టం వాఙ్మ
 తీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్యప్రకటనద్వారా యావత్ప్రాదుర్భాసస్యాభినవ
 త్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య - 'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే
 రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతి నా. - అత్యైః శోభా- 'శోభా సంపత్తి పద్మాం లత్యైః
 శ్రీరివ కధ్యతే.' కరా హస్తా ఆలమ్యు-భేలతి శ్రీదతి హస్తా ప్రాప్య నిజ
 మృత ఇత్యర్థః-యథా శ్రీదనవరా కాచిత్ సఖిహస్తాలమ్యు-భ్రమణా
 దిరూపభేలనం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, నిం. ప్రవాళద్యుతిః నమవల్లవ
 కాన్తిః- 'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవవల్లవే.' ఇతి నా. - ఆద
 రాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భవతీత్యర్థః - యథా కాచిత్ పరి
 చారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః. ౧౨ ప్ర చక్షా
 ద్యుపమానధర్మాణాం పదనాద్యుపమేయసంబంధాసంభవత్ తత్సంబంధక
 కాన్తిరిత్యాది సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధనిబంధనా * పదార్థ
 వృత్తినిదర్శనా - 'సంభవతోఽసంభవతః సంబంధాద్యత్ర పస్తునోదుభయోః,
 దిమ్బప్రతిదిమ్బకృతి రుచ్యతవిషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.' ఇతి లక్షణాత్;
 తథా ముఖాదీనా మామ్రుణాది యోగ్యత్యేన జిహ్మతీత్యాదివాచ్యార్థ లక్ష్య
 ర్థయో రభేదాధ్యపసాయ మాశ్రిత్య ముఖార్థపురస్కారేణ వాచ్యార్థదుఃఖ
 విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాపిజన్మస్త్రీ
 త్వబలాద్విశేషజన్మ పుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహార ప్రతీతిః
 * సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్- 'విశేషణానాం తౌత్యేన యత్ర ప్రస్తుతపర్తినామ్,
 అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రివ్యతే.' ఇతి; సాచ ప్రాగుక్తనిద
 ర్శనాలంకారేణ జిహ్మతీత్యాదౌ వాచ్య లక్ష్యయోగ్యేదేవ్యభేదకల్పన
 రూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతి త్రయాణా మలంకారాణా
 మంగాంగిభావేన * సంకరః - 'భేదేనాపస్థితిర్యేషాం సా సంస్పృష్టి రుదా

హృతా, తీరసీరవదేలేహం సంభేదః సంకరస్త్రిధా.’ ఇతి-(అంగాంగిభాషన
సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రపేక్షేన చ సంకరస్త్రిధేలిత్రిధాశబ్దార్థః.)
ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధి
ర్నామగుణః - ‘సమాధిరన్యధర్మస్య యదన్యత్రాధిరోపణమ్.’ ఇతి. నాయ
కా * పరక్షీనూ * ముగ్ధా చ - ‘ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమస్త్
థా.’ ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృంగారః; తస్య నాయకాది
రూపయావనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్ధర్మనా న్నాయకావిషయస్పృహ
లక్షణరత్నాః స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి* రస
వత్తానామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తి భేదా శ్చమత్కారచష్టికాఙ్కరాం
ప్రతిపాదితాః - ‘సత్తాస్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరా, హాసా
భాసా శమత్వైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.’ ఇతి; రససత్తాలక్షణం తత్రై
వోక్తమ్-‘నిజాశ్రయే సమున్నేషే విభావగుణసంపదా, రసస్య సత్తా రత్నాః
స్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.’ ఇతి; (విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయకాది
రూపే స్వాశ్రయే య దున్నేషమాత్రం సా సత్తవ రససత్తా); కేవల రత్నా
దిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీతశ్చేద్రస ఇత్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శ్చ
గారలీలకే-‘విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయదూ
స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్పృశః.’ ఇతి; తత్ర రసోత్పత్తికారణం
విభావ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తమ్ - ‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకార
ణం, ఆలమ్బనోద్దీపనాత్తా స ద్విధా పరిగీర్తిత.’ ఇతి; తత్రాలమ్బనవిభావ
నాయకాదిః-తథా చోక్తం సాహిత్యచింతామణి-‘ఆలమ్బనం తు రత్నాదే
ర్విషయో నాయకాదికః.’ ఇతి; ఉద్దీపనవిభావస్య ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ
చతుర్విధః-తదుక్తం శృంగారలీలకే-‘ఆలమ్బన గుణశ్చైవ తచ్ఛేష్టా తదలం
కృతిః, తటస్థాశ్చేతి విశ్లేయా శ్చతుర్థోద్దీపనక్రమాః, ఆలమ్బనగుణో
రూపయావనాదిః ప్రగీర్తితః, తచ్ఛేష్టా యావనో ద్యుతహావభావాటకా
మతాః, నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం, వలయానిలచన్ద్రాద్వ్య
స్తటస్థాః పరిగీర్తితాః’ ఇతి. ఏవం కార్య భూతేన యేన రత్నాది రనుభ

వ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆక్లికాదిభావిన త్రివిధః -
 తదుత్తం సాహిత్యచింతామణి - 'అనుభావో భవత్సంపదయం భావోగూ
 నానుభావ్యతే, ఆక్లికో వాచికశాచ్ఛి సాత్త్వికశ్చేత్యుచిత్రాః.' ఇతి;
 ఆక్లికాః కటాక్షవిశేషాదయః - వాచికాః, గీతనర్తకాదుః - గుణగీర్ణనాదయః -
 సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః - తే చ అప్తే - 'స్తమ్భప్రత్యయః సుఖాచ్యుతః
 స్వేదో వైవర్ణ్యవేషధూ, అశ్రు వైవర్ణ్య మిత్యప్తే' సాత్త్వికాః సరిగీర్ణ
 తాః.' ఇతి. రససహకారిణో నిర్వేదాదనూ భావః స్వభావచరిణ ఇత్యుచ్య
 తే - తే చ త్రయ స్త్రింశత్ - తథా చాహుః - 'నిర్వేదస్థానిశ్చల - భావ్యస్తథా
 నూయామదశ్రమాః, ఆలస్యం దైవ దైవ్యంచ చింతా మహిమ స్ఫులిగీర్ణనిశ్చ
 ల్గ్రీవా చలతా హర్షో వేగశ్చ జడతా తథా, గర్హస్థ మిహాన బౌద్ధసన్యాస
 నిద్రావస్తార వివచ, సుప్తి ద్విబోధో హర్షశ్చ శృంగీర్ణా బాధో గ్రతః,
 మహి ర్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణ నిద్ర చ, త్రాస స్తప్తవ విశ
 ర్కశ్చ విక్షేయా వ్యభిచారిణః, త్రయస్త్రింశదమీ భావః సమస్త సహ
 కారిణః.' ఇతి, ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ స్వప్రక్రియః -
 తథా చోక్తమ్ - 'విశేషా బలముఖ్యేన చరన్తి స్వభిచారిణః, తే వి వివిధత్ర
 సంచారా త్సంచారిణ ఇతిస్మృతాః.' ఇతి. స్థాయిభావః స్థైర్య ర్హాసశ్చ
 శోకశ్చ త్రోగోత్సాహకా భయంతథా, జుగుప్సా విస్తయ శమాః స్థాయి
 భావాః ప్రక్షీర్ణితాః.' ఇతి - నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః, గహశ్చ
 'శృంగారహాస్యకరుణా రాద్రపీరభయానకాః, బీభత్సద్భుతశాస్తాశ్చ రసాః
 పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం
 లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాశ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్వి శరభయా
 న్నులిఖ్యతే.

దూతి త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుత్తం
 న త్వాదృశీ పరహిత ప్రవణాఽస్మి లోకే,

శ్రాంతాఽసి హస్త! మృదులాంగి గతా మదర్థం

సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ.

17

అవ. ఒకనాయిక ప్రణయకోపముచేతఁ దనమగనినిఁ దిరస్కరింపఁగా, నతఁడు కోపముతో వెడలిపోయెను. అట్టి నాయకునిఁ దోడితెచ్చుటకై యొకదూతిని బంపఁగా, నది తానే యాతనినిఁ వశపఱచుకొని క్రిడించి మఱలి వచ్చి, “నీవు చెప్పినదియెల్లఁ జేసితిని” అని బొంకెను. అట్టిదూతిని జూచి, నాయిక సంభోగచిహ్నములనుగాంచి తనరోపము నడచుకొని, ఈ క్రిందివిధంబున నేర్పుమెఱయ నింపారూపమయిన స్తుతిసేయుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=హిదూతికా! మదుక్తం=నాచేజెప్పఁబడినది, నిఖిలం=అంతయు, త్వయా=నీచే, కృతం = చేయఁబడినది. అహో=అహా! (ఈపని చేయుము. ఈపని చేయకుమని నేమేమి చెప్పితినిో యదియది మాత్రమే చేసితివి. చెప్పినది యొకటియైన విడువక చేసితివి. వేఱేమియుఁ జేయలేదు అని నాకాశ్చర్యము గలుగుచున్నదని స్తుతిపక్షమున విస్తయము. ఒకటిచెప్పిన పేటొక్కటి చేసితివని నింపాపక్షమున విస్తయము.) త్వాదృశీ = నిన్నుఁ బోలిన, పర...పరా - పర = ఇతరులకు, హిత = మేలుచేయుటయందు, ప్రవణా=శ్రద్ధగలదూతిక, లోకో=ప్రపంచమున, నాస్తి=లేదు. మృదులాణ్లి=సున్నితమగు మేనుగలదానా! మదర్థం=నానిమిత్తము, గతా=వెళ్లి నటనవై, శ్రాంతా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి. (నీవు సుకుమారాంగి వయ్యు, దేహప్రయాసమును లక్ష్యముచేయక, రాకపోకలవలని ప్రయాసమొర్చితివిగదా! అహా! నీసౌజన్య మేమని కొనియాడుదుననిస్తుతిపక్షమునభావము. నీవు సుకుమారగాత్రి వగుటచేతనే, నీయంగమునందు స్పష్టముగాఁ గనుబడుచుండు సురతార్ఘాసముపలని గుఱుతులు కప్పిపుచ్చుటకు వీలుకానివి యనియు, నాపనియను నెవముపట్టుకొని వెళ్లి, సురతముచేఁ గడుబడలిక నొందితివి యనియు నిం దాపక్షమున భావము.) ఈ యర్థము నర్థాంతరముచే ననుర్థించుచున్నాఁడు. —సుకృతాని = పుణ్యకార్యములు, శ్రమేణవినా = బడలిక

లేక. కుత్ర=ఎచ్చట, సిద్ధ్యంతి = సిద్ధించుచున్నది? ఎచ్చటను సిద్ధించనని భావము. కనుక నీవు నీశ్రమంబును సంగసేయక యెరుల నేలొనర్చుటకై ప్రదర్శించుటకు యుక్తమే యని భావము.

తా. ఈ వ్యాజస్తుతిచేత “నేడెప్పిసని యిందుకేయు నీవు నేయటేదు. అయితే నీవు స్వకార్యముం లభ్య, నమ్మి భర్త కడకుఁ బంపిన నాకే ద్రోహము చేసిన బాన్ధవమిది. నేటు కారణముండునని యెంచరాని యీ నీకడుబడటిక నాభర్త తోడి యుపభోగమునందలి రాయిడిని పట్టుకొనిపోయెను. చీ! నమ్మినవారిని ద్రోహముచేయు నీమోము చూడఁగూడ దని నింద వ్యక్తమగుచున్నది. కనుకనే యీ స్తోత్రంబున పృథ్వీ త్యలంకారము.

నాయిక స్వీయ, ప్రగల్భ. దూతి యభినానిక.

ప్రణయకలహనిరస్త్రేయ దుహిత మంత్రసో పల్లభ మను నేకుం న్నని గూఁగా న్నతాం దూపవిభ్రమాభిప్రం సుశీగృహ్య న్నమోః సేవ సాగ్ధయి త్వా ప్రత్యాగతాం త్వదుక్తం సర్వం కృతమితి వస్తువున భి'బహుగాం లక్ష్యమాణరతి శ్రమం నూతీ మస్తస్మిగుఢం హి విద్య" సాయం" నిష్టా స్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం కృతమి = ఇదం కురు ఇదం మాకురు ఇతి మయా యద్యదుక్తం తత్తదేవాచరిత మిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేఖోఽభ్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్తయః-అన్య దుక్తమన్య త్కృత మితి నిష్టాపక్షే విస్తయః; త్వాదృశీ త్వస్మిమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి; పరోపకార మేవ స్ఫుటికరోతి-శ్రాస్తేతి:—మృదులాక్లి కోమలగాత్రి=సౌమమృశాలితీన కాయశ్లేశ మనకామానయా త్వయా పరోపకారార్థం సోఽపి సోఽభ్య క్రియ త్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షేభావః = అన్యత్ర మార్దవశాలిని స్వనంగే స్ఫు టం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సంపరీతు మశక్యానీత్యర్థః, మదర్థం

గతాశ్రాంతాసి - యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తాసీతి స్తుతిపక్షే భావః-అన్యత్ర తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీత్యాశయః; హస్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః; ఉక్తార్థసమర్థనాయార్థాంతరం న్యస్యతి; సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర సిద్ధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః - అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితాచరణే ప్రవృత్తి రుచి తైవేతి భావః.

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కి మపి న కృతం త్వం న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్త్యై మహ్యమేవ ద్రోహం కృతవత్త్యసి అశంకనీయాన్యనిమిత్తో ఽయముక్కుటః శ్రమ స్తవ మజ్జల్లభోపభోగోపధర్తముద్ధాటయతి - ధిక్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీ మితి నిన్దా వ్యజ్యతే - అత ఏవ వ్యాజస్తుతి రలంకారః - ‘నిన్దయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి రసా మతా.’ ఇతి లక్షణాత్, మృదులాశ్లేలి విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనయాపః * ఆర్థాంతరన్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యుక్తత్వాదుభయోః * సంకరః, అర్థాంతరన్యాసస్య తు తాభ్యాం సహ * సంసృష్టిః.

నాయకా * స్వీయా * ప్రగల్భాచ - ‘ప్రవృద్ధయావనా పూర్ణవశోఽపివిజితత్రపా, రతో ప్రయతతే వైరం ప్రాధా చ్ఛుద్ధోక్తికాలినీ.’ ఇతి లక్షణాత్. గూఢవిప్రియకారిత్వా న్నాయకః * శతః. దూతీ తు * ఆభిసారికా పరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ - ఉక్తం చ రతిరహస్యే-‘దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూప గుణభావాత్, వ్యాజాన్నిచేద్య ఘటయే దర్శం న్వం సాభిసారికా దూతీ.’ ఇతి.

న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో
న చరీకరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్,

విజరీహరీతి న పురేవ మత్పునః¹

నివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా.

18

అవ. నాయకుడు చెలికత్తెలచే బాలయలుగను బొంగింపబడిన నాయిక మాటలాడక మానముతోనుండగా, దానిచెలికత్తెతో నిట్లు పలుకుచున్నాడు:—

టీ. ప్రియా=నఖ, పురాణన = ముందుపల్ల, స్రజః = పూపులసరములను, కబరీభరే - కబరీ = కొప్పునెడి, భరే=కూటమునందు (కొప్పునయిన కొప్పునందు), నబరీభరీతి = మాటిమాటికిఁ దులుముకొనదు. మృగనాభ చిత్రకంఠ = కస్తూరిబొట్టును, నచరీకరీతి=ఎచ్చునగుచునులేనిగుండ బంగుగాఁ బెట్టుకొనదు. పురేవ = ముందుచలె, మత్పునః = నాముందుట, విజరీహరీతి (చెలికత్తెలతోడ) మాటిమాటికిఁ దిరుగదు. విప్రియం=(నేనుచేసిన)తప్పును, నివరీవరీతి = (పలుమాఱడిగినను) చెప్పదు. కునఖ నీగుఁ జెలిసియున్న యెడలఁ జెప్పుము అని భావము.

నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీర. నాయకుడును స్థులు చెప్పినమాటలు వాస్తవములైనచో ధృష్టుఁడు. లేక అవి కల్లయైనచో అనుకూలుఁడు.

నాయకః నఖభి రీర్హ్యమానం గమితాయాం నాయకాయా మనాలవస్త్యాం తస్యాః సఖిమాహ:—

నేలి.—ప్రియా, స్రజ మాళాః, కబరీ శేకపాళాః - సైవ భరో భారః. * భరో విచయభారయోరీతి నా.—తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీ భరీతి పునః పునః న విభర్తి - అపరితోషనివృత్తివర్జ్యస్తం ఘటితాన్యసి వేష్టనాని న విఘటయతి - భూయోభూయః స్థుః న భారయతీశ్యర్థః; తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీతిలకం - 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' 'తమాలవత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్.' ఇతి చామరః, న చరీకరీతి పునఃపున ర్న కరీతి - న్యూనాతిరిక్షప్రమార్జనపూర్వకం న

విరచయితీత్యర్థః; పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః * ‘పూరణగుణే’
 తి సూత్రేపూర్వోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయ వైభవ గ్రహణ మిత్యభ్యుప
 గమించిహ న యస్మిన్మానప్రతిషేధః - తథా చ ప్రయోగః - ‘వాసీ కాపి
 స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా.’ ఇతి, న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ
 పునః పునః న క్రిడతి; విప్రియం - నవివరీవరీతి భృశం న విప్రణోతిచ-ఏతా
 దృశం కోవసిమిత్తం కి మప్రియం మయాచరితమిన్యక్తా సతీ ప్రతివచన
 మపి సప్రయచ్చతీత్యర్థః - కింనిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతేచే ద్వక్తవ్య మిత్యా
 శయః, క్రమా దిహ * ‘భృష్భరణే’ ‘కృష్ణకరణే’ ‘మృష్ణహరణే’
 ‘పృష్ణసరణే’ ఇత్యేతేభ్యశ్చతుర్భ్య * ‘ధాతోరేకాచః’ ఇత్యాదినా
 యథానంభవం పానఃపున్యేభ్యశ్చార్థే వాయజ్-తస్య * ‘యద్యోఽచి చేతి
 లుక్ - ప్రస్థయలక్షణేన * ‘సన్యహో రి’తి ద్విత్వమ్ - * ‘ఋత శ్చే’
 త్యభ్యాసస్య రీగాగమః - * ‘చర్కరీతం చేతి యజ్ఞుగస్తస్యాదిప్రభృతిషు
 పగిగణితత్వాచ్చదే లుక్ - * ‘యద్యో వా’ ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః.
 అత్ర విశస్య ప్రియేతి కర్తురనేక క్రియాన్వయాత్ * కారకదీపకాలం
 కారః; * స్వభావోక్తిప్రత్యనుప్రాసా స్ఫుటావేవ. యజ్ఞుగస్తప్రయో
 గాత్ * సాశబ్ద్యాభ్యాం గుణః. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృంగారః; ఈర్ష్యా
 మానలక్షణం సాహిత్యచింతామణి - ‘ఈర్ష్యామానః స యః కోపః ప్రియే
 జ్ఞాతాన్యసంగమే, అభావణముపాలమ్భా భర్తృనం తాదనం తథా,
 జైముఖ్య మశ్రుచామర్ష ఇత్యాద్యైః సోఽనుభావ్యతే, తద్ జ్ఞానం శ్రవ
 ణా ద్దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్, శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిః
 సాక్షాద్విలోకనమ్, అనుమాన్వభ్యోగాజ్జగోత్రప్రస్థలనాదిభిః.’ ఇతి.
 (అత్ర స్వప్రసాదాదు నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయకాగోచరః సర్వాః.)
 నాయకా * ఖడ్జితా-‘జ్ఞాతేఽన్యానర్థవికృతే ఖడ్జితేర్నైకాకహయితా, నిశ్వాస
 కమ్పభేదాద్యైః ఖడ్జితే త్యభిధీయతే.’ ఇతి; సా చ * మధ్యాధీరాచ -
 ‘మధ్యాధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి నభాషతే.’ ఇతి; మధ్యాలక్షణమ్-

‘సంలక్ష్యయావనా మధ్య తుల్యలజ్జానుసోభనా, ప్రముఖైశ్చ సమితా
 ధత్తే కేళీదిస్తమ్యకాశలమ్.’ ఇతి; ధీరతప్సవిరాజితా ధీరభీషణాదిత్యో నూని
 న్యో రేవ మధ్యప్రగల్భయోః; తదనంతర సామంత్యద్వియమహా - ‘మధ్య
 ప్రగల్భయో ర్ధానవిధౌ ప్రేవిధ్య మిష్యతే, ధీరా తప్సధీరానః పునః ధీరాభీనేతి
 చ క్రమాత్.’ ఇతి. నాయకస్త మనవిధానానాం విధానానాం విధానానాం విధానానాం *
 ధృష్టా-అనత్యంత నిరచరాధత్యా *జనుషులమి. *స జ సా జ గౌ భవతి మద్భుభాషణే. ఇతి.

గూఢాలిజ్ఞన గణ్ణచుమ్మన సుచస్సంకృతి లీలా ముఖం
 సర్వం విస్తృతమేనవి స్ఫురితం బలీశ్వరీశ్వరీయూత,
 సల్లాపోస్త్యధునా సుదుష్కటతమ స్త్రోమి నామధ్యథా
 యత్ త్వద్దర్శన మవ్యభూదసులభం త్వత్ సదా ముఖ్యభాషణం.

అవ. మొదట సుచరేఖాదిల సాదలతో పట్టుకొనిపోయింది,
 క్రమముగా నాలింగనాదులం దొప్పించును సంగతి, తనకు నామధ్య
 ముగా రమించి, యావల నిశ్చలయభిప్రాయముల నలుగు ధూర్జునగువారు
 గుఱుతులంబట్టి వైవిధీత్యమునుగూర్చి యనుమోదించుగా, నాయగునియిం
 టికిఁబోవుట మానిన యొకనాయక చూచినచోట నాగుమనో మాటాడు
 చుండెను. అప్పుడు ధూర్జులు, అట్లు మాటాడఁ గొండెనుగా, సమయము
 వచ్చినప్పుడు చూచియైన సంశయపడఁచుండునాయకుని కామరూపిణి కదలి
 నిషేధింపఁగా, నపుడు నాయకుండు హఠాత్తుగా పరివ్రజ్యదేశమునకు గనఁ
 బడిన నాయకనుగూర్చి వ్యసనార్తుడై యిట్లు చెప్పుచునున్నాడు—

టీ. బాలే=పించినదానా! (బాల్కమువలనఁ గలిగిన మూఢభావలననే
 యీచేటుగలిగినది. నీవు ప్రాథమీ నీభయంబువిడిచి నాతోడఁ గలిసి
 యుండువని భావము.) విస్తృతవతి=పొచ్చిన, భలేభ్యః = దుష్టులవలన,

భయోల్ = వెఱపువలన, గూఢ... ర్వాది—గూఢ=రహస్యమైన, ఆలిజ్ఞన=
కొరిగిలింత, గజ్జించుమున=చెక్కిళ్ల యొక్క (ను) ముద్దుపెట్టుట, కుచస్పర్శ=
స్తనములయొక్క (ను) పాటుట, ఆది=మొదలగా గలిగిన, లీలాంతం=
వేడుక, సర్వం=అంతయు, నిష్క్రమేప = చుటువంటిదే. అధునా =
ఇప్పుడు, నల్లంప = ముచ్చటలాడుట, సుదర్శనటతమః = కడునరుదయినది,
అస్తు=ఁసిమ్ము. తత్ర=ఆవిషయమున, అతివ్యథా=ఎక్కువదుఃఖము, నాస్తి=
లేదు. కింతు=మఱిమనిన, క్షద్వర్జనమసి=నీచాఁక్కియగుగాడ, అనులభం=
సంభవముగానిది, అభూత్ ఇతియత్=ఆయెననుట యేదిగలది, తేనవవ=
ఆమాత్రముచేసే, భృశం=మిక్కిలి, దూయే=సంతాపము నొందుచున్నాను.

తా ఓచే! నీప్రేమదుర్జనులు అంటుతనము మోపుదు
రని వెఱచి, నీవు నాయొంటికి వచ్చుట మానినపిదప, నీతోడ
నేనొనర్చిన బిగికొరిగింత, చెక్కిళ్ల ముద్దుపెట్టుకోలు, కుచ
ముల యొరయిడి మొదలగు పేడ్కలెల్ల మఱననేమఱచితిని.
తండ్రిత సన్నుతనం గనబడినచో మాటలాడుచుంటివి. దానికి
గరవము. అయినను బాధలేదు. అప్పుడు నీచిచ్చనముగూడ
దుర్గభమాను నే! దాననే మిక్కిలి ఎగచుచున్నాను.

నాయొక-పదకీయ. విరహవిప్రలంభశృంగారము

అదో దుఃఖరేఖావిలాసాదిభిః శస్తశ్చక్షైః ప్రణాభ్య క్రమా దాలి
జ్జనాదిహిమహూల్యం నీత్వా కథిన్ త్కాలం గూఢం దమిత్వా తతః పరే
క్షతభీష ధూత్రేషు లక్షణా న్యాయ్యైః నైవిణీత్వాసుమానపరేషు సత్పు పరి
త్యక్తాభిసరణాదిప్రసక్తాం కదంచిత్ ప్రదర్శనసంభాషణపరాం తేషు
సంభాషణ మప్యసహమానేషు సత్పు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి
తైరస్తరాదు గ్రీయమాణే చిరమనవలూకితాం జైవాత్కంచ ద్విజనప్ర
దేశే దృష్టికథ మగతాం నాయొకాం కామి ఖేదాకులప్రాహః—

గూఢేతి. — హే బాలే బాల్యప్రయుక్తం పృథ్వీస్థం దేహి తే ఇదే నవన
 ర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, విప్రసృతావస్థా - విస్తారం ప్రసృతావస్థా
 ఇతి యావత్. ఖలేభ్యో రథాన్ స్వేషణపరేభ్యో - భయంతే * 'భిప్రథా'
 నాం భయహేతు రితి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి సూచనం - * ఇయ
 శబ్దా ధేతో వశమి - అస్య హేతో రుత్తర త్రివిధ సంగ్రహః, సర్వం,
 గూఢం అన్యై రవిదితం స్పృష్టాదిరూప ముల్లిఖనం - సాధా గ్రహ్యమాణం ఇవి
 మృనం కుచయోః స్పర్శః - తేషాం ద్వంద్వః. తే ఆదాయం ముక్త్య త్తేభ్యో క్తం -
 లీలాయితం విలాసః - తద్రూపం చేష్టిత మిత్త్యర్థః * 'లీల' విలాస' ఇతి
 ధాతోః కణ్ణాదిత్వాద్యుక్తి భావేత్తః - కణ్ణాదిరూపాని గ్రహ్యమాణా చ దృశ్యతే
 ప్రయోగః - 'యద్విద్యదభవసేష భోజనృపతేస్తత్త్విగ్గలీలాయితమ్.' ఇతి -
 'యస్యోద్యదభజదణ్ణచణ్ణిమచలతోక్రదణ్ణలీలాయితమ్.' ఇతి, యద్యద్యదాశ్చ
 త్యాది లీలాయిత మిత్యేకం పదం - గూఢాల్లిఖనగ్రహ్యమృనకుచస్పర్శ
 ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తద్రూపత్వాత్ - తాసాం లీలాయితం విలాసం
 హంచరణం - భావపరిక్షార్థం దేనచిన్తి షేన క్రియమణితత్త్వ ద్విలంసానుమం
 నత్వ మిత్యర్థః * లీలాశబ్దా చాచార కృత్యానాం సృజితత్వ * 'లీలా' దేహినీషే
 ధస్య కృద్యోగలక్షణవస్థీవిషయత్వా దిహ శేషదృష్ట్యా సమంజః చతురం
 కామినః దేనచిద్వ్యాజే నోపక్రాంతైరాలిఖనాదిభిః 'హేనీవగీతం మన్వ ప్రితి
 కామకాస్త్రే ప్రదర్శితమ్ - 'నుహృది శిశ' పా బవయతి తా నుహృదిశ్య
 చుమ్మనాశ్లేషమ్, ఉత్సక్త మక్త మస్యా బహు స్పృశ్యోల్లలంబసవ్యజాతో.'
 ఇతి - దర్శితేజ్జితాయాం సంక్షేపణం * స్పృష్టకాదిరూపమాయుష్కాన్ -
 'సలితమజ్జువిహరై స్తజ్జఘనం సంస్పృశేదన్యైః, అవతార్య కామం గుబగ
 వార్తావ్యాజేన తత్ర సీతాయాః, ఆలమ్యృతాణి మస్యాః శిరసి స్పృశోః
 స్వస్యసపులకం దద్యాత్, అనురాగపేశలం చ మ్రూయా దుభయార్థ మిదృ
 శంవాక్యమ్, శమయ మమ దుఃఖపీడాం కలయ నిమిత్తం త్వమివాస్యాః,
 సుతసు మదనాదరోఽయం యుక్తః కిం త్వద్గణస్య కిన్న ఫలమ్, ఇత్యేష
 ధాది పేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం, సవభిషుర్మం కుర్యా ద్దేనాదానంచ

పూగకునుమాదే, కరజరదనపదలాశ్చితమస్యై వర్ణాదికం దద్యాత్, అథ
 సన్నిహాయ రహసి ప్రాధాన్యేషాది సుఖరసం విద్యాత్. ఇతి—స్పష్టకాది
 లక్షణ మసి తత్ప్రేక్షాక్షప - ‘యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాప
 దేః ద్వజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా ఆలింగనం స్పష్టక
 షేత చూచుః. యద్వృష్టాతీ కిచ్చిన కుచ్చితాక్షం స్థిరోపవిష్టం పురుషంస్త
 నాభ్యం, నితమ్బినీ చిధ్యతి తాం చగాఢం గృష్టా త్యసౌ చిధ్ధక ముచ్యతేతత్.
 యత్రోత్పవాదా తిమిరే ఘనే వా యదిచ్చతోఽస్యా శ్చిరమక్లశక్లం,
 తత్ స్పష్ట్యం తత్సునరేప కుడ్యే నిపీదనా త్పీదనసంజ్ఞకం స్యాత్, భావ
 ప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భతీలా.’ ఇతి, విస్తృత
 పరిరమ్భాద్వాత్తా మసి విహాయ బహుకాలా గత ఇత్యర్థః - చిరస్థితే
 దుర్లుభే తస్మిన్మిత్య సస్యేషన్నత్వా దసంస్తరక్ భృశం నశోచామితి
 భావః, అథనా సంప్రతి-సల్లాపోమిహస్సంభాషణం* సల్లాపోభాషణం మిథ
 ఇత్యనురూపాదుర్లుటతమః అతిదుర్లుటః - ఆస్తుభవేత్ - భలేషు తత్ర తత్ర
 గుఢం స్థితీషు నిర్భయమిరత్ర మేళనస్యాలాభా దితి భావః, తత్రాపి
 సల్లాపాభాషేతి - అతివ్యభా అతిదుశ్శబ్దం - నాస్తి - దుస్సహవిరహతాప
 విస్తరణమితో స్తస్మిన్ముఖసర్వనమాత్రస్య కదాచి దపి సద్భవాదితిభావః,
 కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అనులభం దుర్లభ మభూదితియత్-భావ పరీక్షాకా
 రుకేషు భలేష్వపశ్యన్నివ పశ్యత్సు మమ్ముఖదర్శనస్య మద్వృష్టిపథే వర్త
 నస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వా దితి భావః, తేనైవ త్వద్దర్శనస్య
 ద్వార్షణే సైవ-భృశ మత్యంతం - దూయే పరితాపం ప్రాప్సీమి * ‘దూషో
 పరితాప’ ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్. చిరపరిచితానామాలింగనాదీనా మా
 త్యైకనివృత్తా పసి దర్శనసల్లాపయోః సంభవతో ర్విరహవ్యథాం కిచ్చిత్
 సోఢవానస్తి-తత్ సుఖాపే నివృత్తేన దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథ
 ఛిత్ హైర్య మాలమ్మ్య స్థితవా నస్తి-సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతి
 బద్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహ మార్తి

మనుభవా మితి నిష్కృష్టార్థః, ఆత్మలిప్తనాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని ప్రస్తుతే తత్ప్రత్యాయనాథం తత్కార్యభూతస్య నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * ఆప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః - 'ఆప్రస్తుతస్య నిష్కృష్టార్థ' ప్రస్తుతం యుక్త గమ్యతే, ఆప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యానినిష్కృష్టార్థాని * ప్రస్తుతార్థాని. ఆవిశద్యేన కార్యకారణభావాదేన సంక్రమణ - 'సంక్రమణ' - 'సంక్రమణ' - 'సంక్రమణ' సారూప్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, ప్రస్తుతస్య సదృశ్యత్వేన నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * ఇతి; సాచ విస్తరణాసంబంధేన విస్తరణాసంబంధాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * సంకరః; సాచ విస్తరణాసంబంధాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * ప్రస్తుతాం కామోపచారాణా నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * సాచ విస్తరణాసంబంధాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * విశేషే ప్రస్తుతాంకారం - 'కార్యకారణ' - 'కార్యకారణ' - 'కార్యకారణ' పుష్కలకారణేన లక్షణాత్; నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * విస్తరణాసంబంధాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని - 'విస్తరణాసంబంధాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని' స్యాత్కారణం కార్యజన్తవేత్, హేతునా ముచ్యతే నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని సామతా. * ఇతి; సాచ విశేషే క్త్యనుగృహీతే నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * సంగత్యాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * ప్రాగుక్తాలంకారస్య చ * సంగత్యాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * దృష్ట్యాని నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * మనత్వాత్ * దైన్యం నామ సంకారీ భావః - 'నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని' దైన్యమిత్యభిధేయతే, మనస్సంతాపదాన్త్యం నిష్కృష్టార్థాని నిష్కృష్టార్థాని * విరహవిప్రలంభశృంగార నాయకా * విరహిణి.

యాచన్ద్రస్య కళజ్జినో జనయతి స్తేన సనేన ప్రపాం
వాచా మద్విరకీరసుద్ధరగిరో యా సర్వదా నిష్ఠతి,
నిశ్వాసేన తిరస్కరోతి కమలామోదాన్వికాన్యాని
సాలై రేవ రహస్త్వయా విరహితా కాఞ్చిద్దశాంసీయతే.

అవ. ఒకనాఁడు ప్రాణనాథుఁడు కార్యవశంబున రాక విలంబము సేయుచుండఁగా, విరహపేదనను దాశజాలక నాయకచేఁ బంపఁబడిన దూతిక నాయకునితోఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. యా=ఏనాయక, స్నేరఅననేన-స్నేర = నవ్వుచున్న, అననేన = మోముచేత, కళఙ్కినః=నలుపుగలిగిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపాం = సిగ్గును, జనయతి=కలిగించుచున్నదో, యా=ఏనాయక, వాచా=మాటలచేత, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు, మన్ది...రః-మన్దిర=గృహమునందలి, కీర=చిలుకయొక్క, సున్దర=ఇంపులయిన, గిరః=పలుగులను, నిన్దతి=మారుచున్నదో, యా=ఏనాయక, కమ...న్వితాన్ - కమల=తామరపువ్వులయొక్క, షరమ=ఎక్కువ, ఆమోద=నువాసనతో, అన్వితాన్ = కూడిన, అనిలాన్ = వాయువులను, నిశ్వాసేన=(తన)నిట్టూర్పుచేత, తిరస్కరోతి=మీఱుచున్నదో, సా=ఆనాయక, త్వయా=నీచేత, విరసితా = లేనిదై, రహః=ఏకాంతమునందు, కాశ్చిత్ = చెప్పుకోవలయుగాని, దశాహ=10వంపును, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది.

తా. ఓనాయకుడా! తొల్లి యేనాయక చిటునగవు మోముచేతఁ గళంకమైన చంద్రునికి సిగ్గునుగలిగించినదో, తన పలుగులచేఁ జిలుకలపలుగులను నిందించినదో, నిట్టూర్పుచేఁ దామరపువ్వులలోఁ దానిని గొనివచ్చు మందమారుతమును తిరస్కరించినదో, అవియెల్ల నిప్పుడు నీతోడులేకయుండు నీ చేతేని జరమానస్థును బొందించుచున్నవి. కావున నీకు నీవు తామసింపక వచ్చి, నీప్రియురాలి నేలుకొనుము. గాంభీర్య మనుగుణము. నాయక స్వీయ, మధ్య, విరహకాంత్యంతము. చంద్రమందొనిల కీర కోకిలాలాపము లనెడి విభాగములచేతను, తీవ్ర నిశ్వాసము మొదలగు ననుభావంబులచేతను, కన్నీరు, గొంతుమాటుదల మొదలగు సాత్త్వికభావములచేతను, సిగ్గు,

దైన్యము మొదలగు సంచారిభావంబులచేతను వృద్ధిగొనిన నాయికానాయకుల విప్రలంభశృంగార మిట్లొకమున వృద్ధిత మయ్యెను.

కన్తింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసత్ ప్రాసముల్లభే విలక్షణమాసే
విరహవేదనామనహమానయా నాయకయా ప్రసిద్ధియో దూతీ బాముక
మాహః—

యేతి.—యా-స్తేరం స్తితయుక్తం-యదాననం తేన - విశిష్ట-నః
చన్ద్రస్య పత్నితలాశ్చనయుక్తస్య చన్ద్రస్య - మన్దహాసశాలినా నిష్క-
జ్జేన ముఖేనేతి త్రపాహేతుక్తిః, త్రపాల లజ్జా-బహుమిత-విశిష్ట-
చన్ద్ర మతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః; య-సాయా-హ-చ-గ-ర - మన్దహాస-
క్రిడాధం గృహే సంధిభిః కుశః * 'దీనశుక-సమ-విశిష్ట-వ-వ-వ-
హణం శిక్షాలభ్యో క్తిచాతుర్యానిశయశాలిన్వమాచనార్థ-స-వ-వ-
తేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్యవ్యక్తిసార్థం చ-వ-వ-
వాచః - సర్వదా సర్వస్తి-క-త-త-అస్య వచస్య భూ-వ-
సంబంధ-నిష్ఠతి గర్వ-త-వ-వ-ధురం భా-వ-వ-
లానా మామోదః మనోహరమనశః - 'విమల్ల-
హరే, ఆమోదః సోఽతినిర్దూరీ' ఇత్యమరః-తేన - అనిష్ట-
లా-వా-వా-తిరస్కర-తి పరిభవ-వ-వ-
నిశ్వాసై ర్యుక్తా భవతీత్యర్థః; సా నాయికా, త్వయా, విరహ-
తైః స్వపరిభూతై రేవ చన్ద్ర-కేళిశుకకమలపనానితైః, గహః విజన-
అన్యత్రనిశ్శబ్దం బాధితం ప్రపృతీ రసంభవానితి భావః, భా-
మశక్యా మిత్యర్థః, దశాం మూర్ఖానిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రా-
వతీక్రియతే. అత్ర ప్రథమపాదే కళజ్జి-న-
ఉపమానా చ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికాపదన స్యాధిశ్చపర్వనాత్*
వ్యతిరేకాలంకారః - 'వ్యతిరేక-విశేష-శ్చేదుపమానోప-మేయయోః.' ఇతి

లక్షణాత్; ద్వితీయత్వతీయయోస్తు * ఉపమాలంకారః - నిష్ఠతి తిరస్కరో
 తీతి పదద్వయస్య సాదృశ్య ప్రతిపాదకత్వాత్ - స్వర్థతి జయతి ద్వేష్టి
 త్యాదీనామపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దృఢీనా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం
 జనయతీత్యుక్త కల్పితత్వశబ్దతం సామాతస్మి. లేన లజ్ఞాం ప్రాచయతి
 తద్వదితి, వాచా నిష్ఠతీత్యుక్త కణ్ఠతపివ నిష్ఠాం కరోతీతి, నిశ్వాసేన తిర
 స్కరోతీ త్యుక్త హేలయానిష్ఠాం కరోతీతి చ, ప్రతీయతే; ఇహ సర్వత్ర
 ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థాభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్యనాయకాయాః
 ప్రథమాపరాధం స్వయం ముద్ఘాట్యత ఇతి * అభేదాతిశయోక్తిః; జన్మహి
 మ్న త్వయః విరహితా సతీతై రేవ దురవస్థాం నీయత ఇత్యుక్తేన తయా
 కృత మపరాధం మనసి నిధాయ చస్తాదయః సర్వే సంభూయతవ అసాన్ని
 ధ్యవకాదేకానీం తాం వైరనిర్భూతనార్థ మివ పీడయంతితి * ఉత్క్లేషా
 లంకారో వ్యజ్యతే; లేన చ తత్కృతపీడనస్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే;
 తతః నాయకాస్వపరిభూతైరేవ పరిభూయతే తమపేక్షాం తు తవాను
 చిత మితి ధ్వన్యతే; కిం చ సర్వభూ స్తేరముఖి మజ్జుభాషిణీ సుకుమారీ
 సురభి శిశిర నిశ్వాసకాలినీ నాయకా సంప్రతి దురవస్థామనుభవతీత్యుక్తేన
 స్మి తాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సామ్రముఖి దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ఠనిశ్చళితా
 సతీ వర్తత ఇతి బ్యోత్యతే; రహ ఇత్యుక్తేన లజ్జయా పరేభ్యః సావస్థామ
 నావిష్కృత్య అన్త రేవ తామృతీతి గమ్యతే; తతః సర్వథా శీఘ్ర
 మాగత్య నాయకామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే చన్ద్రమన్దానిల
 కీరణకీలాలాపాని విభావై స్తీవ్రనిశ్వాసా న్యసుభావై రశ్రుతేశ్వర్యాది
 సాత్త్వికై ర్విదాదై న్యాదిసంచారిభావై శ్చ పరిపూర్వం గమితో నాయకా
 శ్రయో * విరహవిప్రలమృశృంగారః ప్రతీయతే. ఏవం వ్యక్త్యసమృద్ధిసంభా
 వాత్ * గామీభ్యర్థం నామ గుణః - * ధ్వనిమత్తాతు గామీభ్యర్థ మితి లక్ష
 ణాత్. నాయకా * స్వీయా మధ్యా * విరహోత్కలగ్ధితా చ - అనేకకార్య
 వ్యాసంగా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి స్త్రీయః, నామతఃనైవ దుఃఖార్తా విరహోత్క
 లగ్ధితా మతా. అస్యా స్తనత్వం కమ్యశ్చ పాణ్డీమా బావ్యనిర్గమః, నిర్వేద
 శ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమి. ఇతి.

తస్మి సా యసి గాయతి శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని జ్ఞాయతే
యద్యావిష్కురుతేస్తి తాని మలినై వా లప్యతే చన్ద్రికా,
ఆ స్తేష్లాన మివోత్పలం ననమపి స్యాచ్ఛేత్ పురోనేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది తటిద్వల్లి విష్ణ్వేన సా. 21

అవ. ఒకానొక విలాసిని సొబగును గాచి, రమ్యుడు గునిగుణములను దనవేడుకచెలికానితో వగించి చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సా = ఆ (నేనుజూచిన), తస్మి=నన్నునిదిగునిది, గాయతియది=పాటపాడెనేని, ర్వీణాధ్వనిః = వీణయొక్కధ్వను, శ్రుతికటు=చెవులుకెంపుగానిది, జాయతే=అగుచున్నది. స్తి తాని = చిలునగవులను, అవిష్కురుతేయది=వెలిపుచ్చెనేని, చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలిష్టవి=పల్లవినిగానే, ఆలప్యతే=కానబడుచున్నది. సేత్రయో=కన్నులయొక్క, పురో = ముందట, స్యాత్ చేత్ = ఉండెనేని, నవం అసి = అప్పుడే పూచినదనను, ఉత్పలం = కలువ, ఘ్లానమివ=వాడుపాటినదివలె, ఆస్తే=ఉన్నది. స్తస్యాః = ఆకాంతయొక్క, శ్రీః=మేనిసొరు, అవ...యది = చూడబడునేని, సా=ప్రసన్నమైన, తటిద్వల్లి = మెఱుపుదీగ, విష్ణ్వేన=తెల్లపాటినదే, (భవతి=అగుచున్నది.)

తా. ఆ ప్రియురాలియొక్క కంఠధ్వనిని విన్నతర్వాత వీణాధ్వని విన మనసు రాదు. ఆ ప చిలునగవులకంటె బ్రకాశముగలది. ఆనాయిక కన్నులు కలుసులకంటె కాంతిగలవి ఆచెలునయొక్క మేను మెఱుపుదీగకంటె దళితళమెఱయునది. అని నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయికాలంబనవిభావనముచేతను, ఆలంబన గుణరూపమైన ఉద్దీపనవిభావనముచేతను, ప్రథమమున నావిర్భవించిన నాయికాశ్రయమయిన రతి వ్యక్తమగుచున్నది.

కాళ్చి ద్విలాసినిం విజ్ఞాక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్
నర్తనవివస్యాగ్రే స్తోతి:—

తస్మితి:—సా మయాదృష్టా - తస్మి తన్వన్తీ - గాయతి గానంకరోతి

యది - వీణాధ్వనిః - శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః-శ్రుతి
 కటుః కర్ణకఠోరః-కటుస్తిక్తరసే త్వారసే నా - కద్వతి త్రిషు, మగస్తి మత్స
 రాకారాప్రియతీక్షణ్యస్తిత్రిషు, కటుః స్త్రీకటురోహణ్యాం దూషణోతు
 నపుంసకమ్, ఇతి నా. జాయతేభవతి-గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయ
 మాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహతీత్యర్థః-వీణాస్వన మప్యతిశేతే తదీయ
 కణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తస్య - స్త్రీతాని మన్దహాసాక్ - ఆవిష్కరుతే యది
 స్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికాఽపి మలిన్దైవాలక్ష్యతే - తస్మిన్నథా సా
 మన్దస్ఫూర్తిః సతి దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోఽని తదీయస్తి తస్మి
 రుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం-నవం-నూతన మపి-అష్టానమపితి
 యావత్ - తస్యా నైవాన్యో నేత్రయోః పురః స్వాచ్ఛేత్ తదీయసయనద్వ
 న్దస్య పురోవర్తి భవే ద్యది - స్థానమివాస్తే తిష్ఠతి - తదా స్వప్నభూత
 శోభ తేన లక్ష్యతఇత్యర్థః-తదక్షయగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృప్య
 పర్వత ఇతిభావః, తస్యాః-శ్రీః దేహికాన్తిః అవలూక్యతే యది-సావర్ణ్యప్రక
 ర్షకాలితేన ప్రసిద్ధా-తటిద్వల్లీ విమృల్లతా-వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో
 న భవతీత్యర్థః-అతాగ్రై ర్విద్యుత్తాగ్రై శ్చ మహాబన్దరమస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వని పారుష్యాదిపాపప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనా
 యికాగాన ముధుర్యతిశయాదిరూపప్రస్తుతకారణప్రతీతిః * అప్రస్తు
 ప్రశంకాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభివృత్తినాం
 శ్రుతికటుత్వాద్యసంబంధేఽపి ప్రసంబన్ధాభిధానరూపమూఽతిశయోక్త్యా
 ఽనుప్రాణితేతి ద్వయోః * సంకరః. నాయికా * వరకియా * అయోగ
 విప్రలమ్బ శృంగారః. నాయికాపాపేణాలమ్బననిభావేన అలమ్బనగుణ
 రూపేణోద్దీప్తనవిభావేన చ బద్ధప్రగమోన్మేషా నాయికాశ్రయీ రతిర్వ్య
 జ్యత ఇతి రససత్తా నామ ప్రథమో రసోక్తః, లక్షణం తూక్తమ్.

సత్యం తద్యదవోచథా మమ మహాక రాగస్త్యదీయాదితి
 త్వంప్రాప్తోఽసి విభాతవసదనం మాం ద్రష్టు కామోయతః,
 రాగం కిం చ విభర్షి నాథ హృదయే కాశ్చీరపత్నోదితం
 నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాఘోరసాపాదితమ్. 22

అవ. పరనాయికతో రేయిగడసి, పేతువ నేతెంచుచున్న భోగ చిహ్నములుగలిగిన నాయకుని నొకనాయిక స్తుతివ్యాజముచే మర్తము భేదిం చుచు జెప్పుచున్నది:—

టీక. త్వదీయాత్ = నీవైన (నీకు నాపైనుండెడి) యనురాగముకంటె, మమ = నాకు, రాగః = (నీమీఁది) మక్కువ, మహాత్ = ఎన్నఁచుచున్నది. ఇతి = అని, యత్ = ఏమటను, అవోచ్యుః = పలికితిమి, హత్ = ఆహట, సత్యం = నిక్కము. యతః = ఏకారణముచేత, స్వం = సీపు, భోగం విని = పేతు వునె, మాం = నన్ను, ద్రష్టుకమః = చూడగోరువదెడల, సుననం = ఇంటికి, ప్రాప్తం = వచ్చినదాడవు, అసః = అయితివి. రించ = మఱియు, నాథః = ప్రియం డా! హృదయే = తోఁప్పునందు, (మనసునందుఁగాదు.) కశ్చిత్త్రవత్ = కశ్చిత్త్రవత్ = కుంతుచువువువ్వతోఁ జేయఁబడెన పరిగిరింపవత్తము మన్నగు వానిలనిగలిగిన, రాగం = ఎఱుపును (అనురాగమును,) బిభర్షి = మఱించు చున్నావు. నేత్రే = కంటియందు, (జాత్యేకమైనము). జాగరణం = పరిత్యజి యుండుటవలనఁ బుట్టిన, రాగం = ఎఱుపును (నేడుల్లసిద్రవీమిచేగల్గిన) రాగమును, బిభర్షి = మఱించియున్నావు. అటఫలః = విధిలపైన నన్నుదుటి యందు, లా... కమః = లా... కమః = లద్దుకముక్కుననుచుచేత, ఆపాదితం = కలిగింపఁబడిన, రాగం = ఎఱుపును, బిభర్షి = మఱించియున్నావు.

తా. ఓ నాయకుడా! నాకు స్థితి నుండుం గముకంటె నీకు నాపైనఁ గలరాగ మెక్కువ యని యంటివిగదా! అది వాస్తవమే నాకు నీపైనఁగలరాగ మొక్కమనస్సునందేయున్నది. నీకునాపైనఁగల రాగమన్ననో తోఁప్పునను, నేత్రములందును, నొసటను నున్నది కాననెక్కువగానున్నదనుటకేమిసాదియము? రాగము అనఁగా, ఎఱుపు. అనురాగము అనియు రెంటికినభేదా ధ్యవసాయము. “ఓ నాథా! నీకునాపై ననురాగమున్నదిలేనిది, రాత్రియంతయుఁ బరకాంత యింటనుండి వేకువలేచిరాఁగానే నీతొఁప్పునందలి కుంకుమపువ్వుతోఁ గలిగిన చందనచర్పచేతను, నీకన్నులయెఱ్ఱదనముచేతను, నీ నొసటనుండు లాఠూరాగము

చేత బాగుగఁ చెలియుచున్నది. పోరా నీ బూటకపుఁజేమ నిటఁ జూపకుము.” అని నాయక నాయకుని వ్యాజస్తుతి చేసినది.

నాయక ఖండిత; మధ్య; ధీరాధీర. నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

అన్యకాంతావేశ్చ ని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాంతం పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయకా స్తుతిన్యాజేన మర్తో ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహః—

సన్యమితి:—శ్వేదీయాత్ త్వస్సంబన్ధినో మన్విషయాదనురాగాత్, మమరాగః మత్సంబన్ధిన్విషయోఽనురాగః, మహాకా అధికః, ఇతి యద్వచః, అహోచభాః అవాదీః * బ్రూహో ణీత్వా డాత్త దేవదం * ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః * ‘అస్యతి వక్త్రీ’ త్యాదినా వ్లేరజ్జీ * ‘వచ ఉమి’ త్యుహ గమః, తద్వచః, సత్యం తథ్యం, యతః యస్తా త్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేష-న తు తం కాలమతిక్రమ్య విలమ్బనానపిష్ఠత్వా యతి స్తుతిపరోభాసః-నిశాం నీతైర్వివాగతః న తు పూర్వ మస్యకాంతాదన తస్య త్వా దితి నిష్టాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామోఽలలాటో యస్య తథోక్తః సక-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మా మదృష్త్వి చిరమస్యత్ర పర్తికుం న శక్సీ నీతి స్తుతిపరో భావః; ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసితి సింహపరోభావః; శ్వేదీయరాగస్య మహత్త్వం నకార్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మసీత్యాహః రాగమితి:—కిం చ హేనానాథ, హృదయే వక్షసి * ‘హృదయం చిత్తవక్షసోఽతి నా:—కాశ్చి రాఖ్య దేశేనవం కాశ్చీరం కుక్కుమం:—‘అథ కుక్కుమం, కాశ్చీ రజన్తాగ్ని శిఖమః’ ఇత్యమరః- ‘కాశ్చీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్, కాశ్చీరజన్తాగ్నిశిఖం చాటలహితచద్దనమ్.’ ఇతి ప్రతాపసుర్రాండః-తస్య పత్నాణి తన్తయాః పత్నాకారాః రేఖావిశేషాః-పత్నావళిః పత్త్రలలా పత్త్ర భక్తశ్చ పత్త్రకమ్.’ ఇత్యమరశేషే - తేభ్య ఉదితముత్పన్నం-ప్రియసీతుచ కున్య పరిమృషి పితునమితి భావః-రాగం రక్తిమణి మనురాగం చ విభక్తి, తథా నేత్రే చక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్ఞాతం-కృత్స్ననిశాయా మపి కామో పచారసూచకమితి భావః - రాగం విభక్తి, తథా-లలాటం ఫలకమివేతి * ఉప మితనమనః-నిస్సిక్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ-ఆపాదితం సంపా

దితం-దయతాచరణప్రణిపాతశంసనమితి భావః - రాగం చిభన్తి, ఏవ
మస్తర్పహి శ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వవిధునా త్వదీయచుస్సస్పృతస్వ
శక్త్యా నివృత్తేతి భావః; ఇహత్వం సత్స్యవాదీని ప్రుత్క్య త్వస్వచసం సర్వ
మనృతమేవ - వాక్తాత్రేణ మయ్యనుగాగో నిగ్విశః - నిశానుసాసే గృహం
ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నై శ్చ విసితాద్ధర విషయస్తవానురగః
స్ఫుటీక్రియతే - వచ్చికాగ్రేసర స్త్వం - లతస్త్వయి విశ్వాసో న విధే
యః - ఇతి నిద్రా స్వప్నసే ఆత్మప్రవేశవర్జ్యం ప్రతి సానిక్రియ... కృ
ర్థస్య హేతుత్వాదనేనా కార్థహేతుకం * తామ్యనిగ్ధ మలంకారః;
తస్యైకస్తి స్మంశే ఉద్భవ, అంతాత్వరే తురాగశబ్దగజ్జేషమూల... శివగూర్తి
సంకీర్ణం; స్తుత్యా నిద్రా ప్రతీయతి ఇతి * విశ్వాప్రవేశః; సో చోక్తకాద్య
లిక్తసాపేక్షేతి తదానర్థకాక్షిభావః * సంకరః. లతాణాని తూర్ధాని ప్రగమ
పాదోక్తార్థస్య ప్రవర్తన సమర్థనాత్ * విస్తరభాగ్యగుణః - 'సమర్థప్రవ
ర్తనోక్తిరుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.' ఇతి లతాణాత్. * శబ్దగమనవిప్రలబ్ధ
శృంగార. నాయకా * భావ్యతా - 'నీతివైదన్యప్రసాదం ప్రాశరంగతేప్రాణ
వల్లభే, అన్య సంతోగచిహ్నైస్తు మతితా భావ్యతా మతః.' ఇతిలతాణాత్;
సాచ మధ్యా * ధీరాధీరా చ-ధీరాధీరా తు సోమప్రసవ్యక్తిగ్నానాత్ ప్రియా
గసి. ఇతిలతాణాత్, నాయకా * ధృప్యః, అపరంభే స్ఫుటికేన నిర్మితవ్యత్.

ఏతస్మిన్ సహసా వసస్తసమయే ప్రాణేశ దేవస్థగం

గస్తుంత్యయతనేతథాపినభయంతాపాత్ ప్రవేద్యైః ధునా,
యస్తాత్ కైరససారసౌభముషా సాకం సరోవాణునా
చాద్వీ దితువిజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛామయనాఖచ్ఛటా.

అవ. ఒకానొకనాయక వసంతకాలంబున దేహంతరంబున బోధన
బ్రయత్నించు కాంతునింగూర్చి, యాతని దేహంతరప్రయాణము మనం
బున నంగీకరింపనిదైనను, నంగీకరించుదానివలెఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. హే ప్రాణేశ = ప్రాణనాథుడా, ఏతస్మిన్ = ఈ, వసస్త
సమయే=ఆమనికాలంబున, త్వం=నీవు, సహసా=మోచనలేక, దేహాంతరం=

ఇతర దేశమునకు, గస్తుం=పోవుటకు, యతః=ప్రయత్నపడుచున్నావు. తథా
ఽపి=అట్లు ఇప్తముగాని పనిచేయఁ గోరినను, అధునా=ఇప్పుడు, తాపాత్=విరహాసంతాపమువలన, భయం=దిగులును, నప్ర పద్యే=పొందను. యస్తాత్=వి
కారణమువలన, కైరవ...ముహ-కైరవ=తెల్లగులుపలయొక్క, సార=మేలైన,
సౌరభముహ=సువాసననుజూఁగొనునట్టి, సరోవాయునా=కొలనిగాలితో,
సాకం=కూడ, చాస్త్రీ=చంద్రునిదైన, స్వచ్ఛా=నిర్మలమైన, మయూఖచ్ఛటా=కిరణములవరుస. దిక్షు=దెసలయందు, విజృమ్భతే=వ్యాపించుచున్నది.

తా. “ఓప్రాణేశ” అని సంబోధన చేయుటచేత నా ప్రాణముల కీర్వరుడవైన నీవు దేశాంతరమునకు వెళ్లిపోఁగా నే నీంసుధీనములైన యా ప్రాణములును నీతోడనే వెడలిపోవు నున్నవి యని యభిప్రాయమును దెలుపుచున్నది. యీ సంబోధనము. “ఏతస్మిన్-వసంతే” ఈ వసంతమునందు అనుటచేత, సకలపుష్పములు పూచుట, తేనెటీగలగుంపుల యుంకారములు మదముచే నింపుగాఁగూయుకోయిలలకూతలు మొదలగు కామోద్దీపన సాధనములు గలదగుటచేత విరహిణీస్త్రీలకుఁ బ్రలయకాలముం బోలినది యీవసంతకాలము. ఇట్టి వసంతకాలమున నీవు పోదలచుట న్యాయమే అని యభిప్రాయము. అయత్నసిద్ధమైన కైత్యోపచారసామగ్రిచే నొప్పాటు నీకాలమునఁ బుట్టినతాపము హెచ్చుగానేరదు. కనుక నే నీవిరహ తాపమునకు పోవనని బాహ్యభిప్రాయము. కాలాంతరమందుఁ గలుగు విరహతాపము హెచ్చుబాధను గలిగించును గాని యది యీ వసంతకాలముమాడ్కి నుత్తరక్షణముననే ప్రాణాపహారము నేయదు. కావున, నీవు ప్రయాణము సాగించిన వెంటనే సుడిగాలి కాటుచిచ్చులంబోలె మలయానిల చంద్ర దీప్తులు కలిగి నాప్రాణములను వెంటనే దీసివేయును గావున

నేను తత్త్వణము నాశముగలిగించు విరహతాపమునుండి నేను వెలువననిన యాంతరమైన యభిప్రాయము.

కాది న్నాయికా వసంతకాలే దేశాంతరగ గస్తుం ప్రయత్నపస్తం కాస్తం తత్ప్రవాస మస్తరక్షే గానజీకుర్వాణాఽప్యుజ్జీకుర్యతేతిహాసః—

వితస్త్విన్నితి.—‘హేప్రాణేశ మతప్రవాసామీశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽసి నిర్గమిష్యస్తి త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, వితస్త్వి వివిధమనుమూవిర్భావ మధురనిదురుమ్భుక ముదగలగలగల్గటంజి తాద మదనోద్దీపనసామగ్రిశాలితయా విరహాణీనాం సంసర్తకలపద్వర్త మాన ఇత్యర్థః, ఐననసమయే, త్వం, సహసా అతగ్గతం యథా తథా * ‘అతగ్గతం తు సహసే’ త్యమరః, దేశాంతర ముగ్ధదేశం * ముయా రవ్యంసకాచిత్వా శృమంశః, గస్తుం, యజసి యస్మిం గరణి, తథా ఽపి ఇత్థ మనభిసలేఽర్థే చిక్షిర్ని లేఽపి, అధునా ఇగాసీం - అపాద్విర హతాపాల్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాదిష్మహి - సగప్రతి విరహా తావ శ్చిరం బాధిష్యత్ ఇతి న విభేషిత్వర్థః - ‘కాలాంతరే ను భయం ప్రాప్ను యా మిత్యాశయః; నను నుతోఽధునా తావదయం తవ న విద్యతే త త్రాహ - యస్తాచితి:—యస్తాత్కారణాల్, రజనిషు రాత్రిషు - * ‘రజ్జు రాగ’ ఇతి ధానో రని రుణాదిః-బాహుళ్యం న లోపః - * కృషికా రాదక్షిణః’ ఇతి పాక్షికే శీష్ఠప్రత్యయే రజ నీతి దీర్ఘాంతః ప్రసిద్ధః-అత్ర అజ్యుతత్వా ధృస్వాంతత్వం - తథా భోజప్రయోగః-‘రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్.’ ఇతి, కైరవాణాం కుముదానాం - యత్సారసారభ ముత్కృష్టసారభ్యం - ‘సారో బలే స్థిరాంతే చ న్యాయ్యే క్షీణం వశే త్రిమ’ ఇత్యమరః-తం ముష్టా శ్యవహర తీతి తథోక్తః - లేన వికచకుము దామోదభాజేత్యర్థః, సరోవాయునా సాకం సరస్పంబస్థినా సమీరణేన- సహ * ‘సాకం సత్రాసమం స హే’త్యమరః - బాయోః శైశ్వం సార భహేతుం కుముదవనోపగచ్ఛసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాస్త్రి చన్ద్రసంబంధినీ, స్వచ్ఛా నీహరనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంపాతిః * ‘రిఖోఽభిః స్త్రి తతి శ్చ కే’ త్యభిధానాల్, చిత్స, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధతే త్యోవచార

సామగ్రీకారిని కాలేఁజి స్తుత్యున్నస్తావః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తతః
స్తస్తా దధునా నభిభేమితి బాహ్యభిప్రాయః; కాలాంతరే ప్రవాసశ్చే
తావత్పిరం మహతీ మాత్రిమేవ సంపాదయేత్, న తు క్షీప్రం - స్వనివృ
త్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్, తస్తాత్తదానీం తాపా ద్భేదవ్యవహారః;
ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిల చక్రాగ్రతపయో ర్భ్యోగే
తాపా భృతాయమానః సహనైవ ప్రాణా నిర్గమయ్య ఆత్మనిగ్ధిం నివృత్తిం
భజత ఇత్యాశువినాశిన స్తస్తాల్ న భేదవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః. అత్ర
తాపా న్నభిభే మితి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతౌ యాత్రాకాలః
గన్తుమిచ్ఛసి చే దిహాసేమేవ గమ్యతామితి విధిర్వ్యజ్ఞతే - న చానివృ
తయా ఆభాసేభవత్ మజ్జిమిల మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ
మాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్ఠవిధ్యాభాసగూఢ * ఆక్షేపాలంకారః.

‘ఆక్షేపాఽన్యో విధౌ వ్యర్తే నిషేధే చ తిరోహితే.’ ఇతి లక్ష
ణాత్; న విధి రపి ప్రతీయమానతయా భవనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్త
ప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహ రూపకారణసామగ్రీసచ్ఛాపేఽసి తావధయ
రూపకార్యస్య అనుదయాత్ - విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - ‘కారణేన
వినా కార్యస్యోష్ఠిః స్యా ద్విభావనా, తత్సామగ్ర్య మనుత్పత్తి
ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.’ ఇతి లక్షణాత్; తావధయానుదయం ప్రత్యు
త్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్; * కావ్యలిక్ష్ణుః; తచ్చ విశే
షోద్ధి ర్గత మితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమృ శృణ్వారి,
నాయకా * ప్రవృత్తిర్భర్తృకా.

చతుర్థాద్యమపైతు మానినిముఖంసందర్శయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్తుతిసౌఖ్యమస్తుమధురాంవాచం ప్రియేవ్యాహర,
తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం పృష్ఠిం శనైఃపాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘమభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషంసభిదోషజమ్.

అవ. నాయకుఁడు నాయక నలకదీర్చుచున్నాఁడు:—

టీ. హేమనిని = ఓపాలయలుకగలదానా, దీర్ఘం = చాలనేపున్నట్టి,
అభూతపూర్వం = మున్నెన్నడునులేని, సభిదోషజం = చెలుల దప్పదముచే

గలిగిన, రోషం = కోపమును, అచిరాత్ = పంటనే, క్షృత్వ = విడిచి, ముఖం = మోమును, సందర్శయ = చూపుము. 'మే = మేము' అని, చక్షువనో = కన్నులయొక్క, జాడ్యం = మోటుదనము, ఆప్తేన = సోలగనుగాక. శ్రోత్రయో = చెవులకు, పీయూషస్సప్రాశ్నాం - పీయూష = ఆమృతము యొక్క, స్మృతి = కాటుటవలన, సౌఖ్యం = ఆనందము, ఆప్త్యం = లుగును గాక. 'హేప్రియే = హీచెలీ, సంధురం = ఇంగువయిన, హంస = పలుకును, వ్యాహర = పలుకుము. 'మే = మేము' అని, అహం = బడలెన, శామ్యతే = చల్లఱును. శస్త్రే = మెల్లగా, ప్రసానశిశిగాం = దయచేడబట్టిన, దృష్టిం = చూడ్కిని, పారయ = ప్రసరింపజేయుము.

తా. ఓ మానిసి! సగుణచేష్టన కల్లమాటుల చే నీవు నాపై నలుకవూనితివి. అది యుచితముగాదు. కావున నీవు గ్రదృష్టినివిడిచి, చల్లనిచూడ్కిచే జూచి నా తాపమును బోగొట్టుము అని భావము. "జాడ్యం" అనుటచే నీముఖము చూడకుండుటవలన బుట్టినకన్నుల మాంద్యము నీముఖదర్శనమువలననే దొలగెనునని భావము.

నాయిక ఖండిత. నాయకునిపై సభించినము హస్తమేని ధృష్టుండు. కల్లయగునేని అనుకూలుండు.

నాయకః సఖిభి రుత్పానితేన ప్రణీయసా ముసేన ముఖప్రదర్శనమేవాకర్షణీం కృచ్ఛ్రేణ కిశ్చిన్నభిప్రదర్శనే గ్రియమాణోఽసి మానమాలమృమానాం చిరాత్ శత్ర్యాగేఽసి నిష్ఠురమేవాభాషసూతాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽసి రోషకసాయి తామేవ దృష్టిముపగిప్తాల్ పాతయంతి నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చతుర్థితి.—హేమానిని - 'మే మమ-చక్షువనో జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం-తదన్త్యభదర్శనాలాభజనిత చింతాపారవశ్య ప్రణయగ్రం**నూపగ్రహణాత్తుమత్పమిత్యర్థః-జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.' ఇతి నా - అపైతే అవగచ్ఛతు-ముఖం సందర్శయ-తదన్త్యభానవలొకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య తదన్త్యభావలొకనైకపరిచార్యత్వం సతి భావః. హే

ప్రియే మే శ్రోత్రయోః - పీయూషస్త్రుతిరమృతస్రావః - పీయూష
మమృతం సుధా' త్యనురః - తేన యత్ - సౌఖ్యం సుఖం-తత్ - తాదృశ
మితృర్థః * స్వాధే పృథ్వీ - ఆస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం
* 'స్వాదు ప్రియా తు మధురా చి' త్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీ
రయ - మానం పరుషభాషణాని చ చిహ్నయ సరళయా వాచా కర్తయోః
సుఖంజనయే త్యర్థః, మే - తావః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి
ముపయాణు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూగో భూతపూర్వః
* 'భూతపుర్యే చరడి' తి సిద్ధేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూత
పూర్వా న భవతీ త్యభూతపూర్వః - కబూఽపి ప్రాగేనం న జాన్ మి
త్యర్థః - ఆత్మ్యత్కృత మితి భవః - సఖినాం - దోషా స్సృషావాదయా
పాత్ - జాతస్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోషస్సభిషమితి భావః -
రహిషం కోప మచిరా చీభ్రుం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం - సుషిమః
శిశిరో బద్రః, తుషిరః శీతలః శీతో హిమః స ప్లావ్యలిక్తకః. ధృత్యురః -
దృష్టిం - శస్త్రైః పాతయ మస్తం ప్రసారయ - మయీతి శేషః - సఖినా
మన్యతోక్షిభిః నిరవరాధే, మయ్యేతాన్యతో దీర్ఘరోమః కర్తుం నోచియః -
తస్మాదగ్రదృష్టి మవహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్స
ర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోక్. ఇహ సర్వత్ర పూగన్వితరవంశ్యా
ర్థయో ర్హేతు హేతుమబ్బావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థ హేతుకం * కావ్య
లిక్త మలంకారః; పీయూష స్తుతిసౌఖ్యమిత్యత్ర పీయూషస్తుతిసాధ్య
సౌఖ్యస్య వాగ్ద్యుపారసాధ్యత్వానాగాత్ తస్యసృశం సౌఖ్యమితి సా
దృశ్యాశ్చేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘమిత్యాదిరోషవిశేషణత్ర
యస్య తత్పరిగ్రహణాచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరా
మితి దృష్టివిశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరి
కరః; ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంస్పృష్టిః; ద్వితీయపరికరసృష్టిత్ర
రాధగకావ్యలిక్తం ప్రత్యక్షత్వాత్ తయోరుభయోః * సంకరః. * మానవి
ప్రలమృత్యుస్థారః. 'పక్వాగ్రం సజ్జేచ్ఛాగుంపం * సర్వ. నాయకా * ఖడ్జితా.
నాయకః * సఖివచనస్య సత్యత్వే * ధృష్ట్య-అసత్యత్వే అనుకూలః. * సామా
ఖ్యః ప్రథమో మనావనయనోపాయః; సామాద్యపాయస్వరూపం సాహి

త్యచిన్తామహా ప్రవర్తితమ్ - 'సామన్న భేదీన' అనేన న త్యుపేక్షా రసా
స్త్రాని, మానావనయనం తాసా ముపాద్మని వ్యభిచారచరణే. తత్ర చాటన
వచో సామభేద ప్రస్థాభ్యుపార్జనం, అనం బ్యాజ్యేభూమిదో ప్రదానం పవ
నో ర్మతి, ప్రాభ్యులమ్బ ఉపేక్షా స్యా ద్విప్రీత్యాభిరసా స్తదవః. ఇతి.

మానఘానమనా మనాగిపి న తం నాలోకతే విల్లభం
నిర్భాతే దయితే నిరస్తం మియం బాలా పరం గోష్ఠతే,
అనీతే రమణే బలంత్ పరిజన్తే ర్హసం సమూలమ్మతే
భతే కణ్ఠగణానసూక్ ప్రయతమే నిర్గస్తుకామే పునః. 25

అవ. ప్రణయకలహము కడుమోచిన్ ప్రయుగము ననబడనపుడు
పొలయలుకను, కనబడనపుడు అపమును బొందిన నాయినుజ్జూరి పున
నున నగరూరిననాయికచేరి అనియసప్థు పోలి క్కాతీనీం బిష్ణుమన్నది.

టీ. మాన...నాః-మాన = అలుకచేత, ఘాన = నంకినముగ్గిని,
మనాః=చునన్గుగలిగిన, ఇయం-బాలా=రచిన్నది. (బదునాలోద్యోగిపుగా
వయస్సు గలది యగుటచేతనే తెలియక యింక యునర్థము నెచ్చుకొన్నదియని
'బాల' శబ్దాభిప్రాయము.) నశం=మ్రొక్కిన, పల్లభం = ప్రయుని, మనా
గపి = ఇంచుకయైనను, నాలోకతే = చూడదు. దయితే = ప్రయుండు,
నిర్భాతే = వెడలిపోగా, నిరస్తరం = విడువక, పరం=మిగిలి, గోష్ఠతే=
సంతాపమునొందుచున్నది. పరిజన్తే=సేవకులచేత, చెరిగిపల్లవచేత, రమణే=
ప్రియుండు, బలంత్=బలాత్కారముతో, అనీతే=చోడ్చిని రాంబడినప్పు
డు, మానం = ఊరకుండుటను, సమూలంబతే=పొందుచున్నది. ప్రయతమే=
మనోపల్లభుండు, నిర్గస్తుకామే = పోవనుదగ్గుండుకాగా, పునః = మఱి,
కణ్ఠగతాః=కుత్తుకయందున్న, అసూక్=ప్రాణములను, భతే=తొచ్చియున్నది.

తా. ప్రియునివై బొలయలుకగలిగిన ప్రియురాలు బేల
యగుటచే దెలివిలేక కాంక్షుండు నచ్చి వేడుకొన్నప్పుడు,
అతని నిచుకయైనను గన్నెత్తిచూడదు. నాయకుండు దీనిని
బ్రతిమాలుటచే నుపయోగములేదని పెల్లిపోగానే తీరని

తాపంబు పొందుచున్నది. దానియవస్థ చూడలేక చెలికత్తెలు నాయకుని బలాత్కారముగాఁ దోడ్తెచ్చినప్పుడు మఱల మాటలాడక మానమును దాల్చియున్నది. ప్రియుఁడు తిరస్కృతుఁడయ్యును దానేవచ్చి బ్రతిమాలియు, తాను బలుకరించియుఁ బలుకకయునుండు నాయికయెదుట నుండనేల యని యసూయ తోడఁ బెడలిపోవ నుపక్రమించినప్పుడు ప్రాణమాలను గుత్తుకఁ బెట్టికొనియున్నది. జీవితమునకు సంశయముగలిగినను, ఈ నాయిక మానమును విడువకయున్నది. ఆహా! దీని మొఱికుదనము నేమనవచ్చు నని నాయిక చెబి మఱొక్కతెతోఁ జెప్పినది.

నాయిక—మధ్యధీర, కలహాన్తరిత, నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

ప్రస్తుత ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మనః అదృష్టే తాపం చ భజమాచాం నాయికాచాలాకృ మనసి భిష్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖి తదవస్థా మన్యస్తై కథయతి.—

మనోనేతి.—మానే - మ్మానం తీణహర్షం మనో యస్యాః సా తస్యోక్తా - ఇమం పురోపరిసి - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిచ్చిదూసదోడశ వర్షా మధ్యా వినక్షితా - న తు తదానమ్ధాచ - తస్యాః స్థాననిష్ఠలమనత్యా దీదృగనల్పసఫలమన కాంక్షిత్యాయాగాత్ - ముద్ధాయాః ప్రోక నిష్ఠలమనకాంక్షిత్వం సాహిత్యచింతామణౌ స్ఫుటికృతమ్ - ‘మధ్యోద్యద్యావనా మూఢా లజ్జావిజితమన్నభా, సఖినాం పరతన్త్రా చ నిష్ఠలస్తోకమనభాః.’ ఇతి - ఆసోడశాబ్దా బాలేని వ్యవహార స్త కామకా ప్రేప్రదగ్నితః - ‘బాలా సా సోడశాబ్దాత్ తదుపరి శరణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం, ప్రాథా స్యాత్ ఇచ్చిపశ్చాశదనధి పరతో వృద్ధతా పీఠినారీ.’ ఇతి-నతం ప్రణతం* సత్యాభ్యుమానాపనయనో పాయానుష్ఠానతత్పర మిత్యర్థః - వల్లభం ప్రియం - మనా గీషదన్తి* ‘కిచ్చి న్ననాగల్పమపీత్యమరః-నాలోకతే నపశ్యతి - అనునయస్యాదౌ మన్యాదేక హేతుత్వానిత్యర్థః; దయితే ప్రియే - నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేతా మన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సాధ్యేని నిశ్చయాదుపేక్ష్యగతే సతీతి యావత్ నిర్గతమన్తర మవధి ర్హస్తిక్

అవ. ఒకానొక సాటిలేని రూపలావణ్యములు గలవగు జవరాలిని జూచి, మోహమందిన యొక కాముకుఁడు చపలచిత్తుడై, తనవేడుక చెలి కానియెదుటఁ జపలతనుగల్గించిన నాయికనుగూర్చి వర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. తస్యః = నేనుజూచిన ఆసాగసుకత్తైయొక్క, భాషితే=మాట, శ్రుతే=వినిగా, కోకిలరుతం = కోకిలయొక్క కూత, కర్ణ అరుస్తుడమేవ= చెవులకు బాధ గల్గించునదియే, భవతి=అగుచున్నది. చంద్రే=చంద్రునియందు, లోకరుచి-లోక = జనులయొక్క, రుచి = కోరిక, తదా...చే-తత్= ఆచెలువయొక్క, ముఖ=మోముయొక్క, రుచే=కాంతియొక్క, సందర్శనాత్ = చూచుటకంటె, ప్రాప్తవిషముందే, పర్తతే = ఉన్నది. (ఆప్రియయొక్క ముఖమును జూచినపిదపఁ జంద్రునియందు నిసాసరత్వబుద్ధి పుట్టుచున్నది.) తత్ నయనయోః = ఆచెలి కన్నులయొక్క, అగ్రే = ముందట' మృగీణాం = లేళ్లకు, చక్షుర్మీలనసేవ = కన్నులు మూసికొనుటయే, వరం= మేలు, యూపత్=ఎంతవఱకు, సా = ఆకాంత, నలక్ష్మితే = అగవడదో, తాపత్ వివ=అంతవఱకే, హైమి=బంగారపు, వల్లీ=లీచగ, లలితా = సొగసువిగా, లక్ష్మితే = కనఁబడుచున్నది.

తా. ఆజవరాలియొక్క పలుకులు కోకిలకూతకంటె నింపులనియు, చంద్రునికంటె దానిమో మందమనియు, లేళ్ల కన్నులకంటె దానికన్నులు సొగసువనియు, దానిమేను బంగారు తీరకకంటె మెఱయునది యనియు భావము.

నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంబ శృంగారము.

నిస్తులరూప విభ్రమాది శాలినీం కాఞ్చిత తరుణీం విలోక్య తరళచిత్త తాం ప్రాప్త్య కామీ నర్తనచివస్యాగ్రే తాం మనస్తారళ్ళకారణీం వర్ణయతి.—

కర్ణేతి.—తస్యః మయా విలోకితాయాః సుందర్యాః - భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి - కోకిలరుతం - కర్ణయోః - అరుస్తుడమేవ అలిపీడా కరమేవ-భవతీతి శేషః - తదుక్తశ్రవణానంతర మత్యంత బాధణ ఇత్యర్థః- న తు మనాగపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేనకారాధి ప్రాయః - విలేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతికాయమాధుర్యకాలిత్వం ద్యోత్యతే,

* అరుస్తుదస్తు మర్త్యమృగి త్యమరః; శథా, చన్ద్రీ - లోకదండవర్జనానా
 మభిలాసః - 'గుచిస్తు కిరణే కాంతా పభిషక్తిభిలాసయోః' ఇత్యుపరః -
 తదాననరుచే వృక్షభూకాన్తః - సంకర్షనాత్ - ప్రాః - పూర్వమేవ పర్వత
 ఇతిశేషః - తదాననరుచిసంకర్షనానస్తరం ఈ సదగ్రతే నిస్సాహస్యబుద్ధి రుద
 యతీత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రీసప్యభిలాకా
 త్తరపాస్తర్వకాలిత్వం బోధ్యతే; శథా, చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 యోరత్ర మృగీణాం మర్త్యాజ్ఞనానాం - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 భిః ప్రచాభనన - మేన - మరం - మసూన్చియం - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 వపరిహారేణ సాన్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవతీ భావః - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 జ్ఞిమిల్య తద్విక్రమప్రకాశనే ఈ పూర్వగౌరవసంభవస్యాత్ - శత్రుప్ర
 సన్నిధౌ రహృణా మన్యరమ్యత్వే చాభావమానత్వా నిత్యేవకారాభి
 ప్రాయః - ఏతేన తన్నయనయో గ్నిభిలహరిణాజ్ఞనానయన - గర్వభవిస్తారతాదే
 శ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం బోధ్యతే; సా సుద్ధి - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 ప్తివిషయాక్రియతే - తాప దేవ - హృమి - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ - చన్ద్రీ -
 తాన్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - గుణాన్యసంపన్నగుభవస్యాన్య
 త్రాయచేద్వాలత్వా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కనకప్రభాతి
 కాయినీ తదజ్జద్యుతిరితి బోధ్యతే. అత్ర కోకిలరుతాదీనామన్యసంభవాది
 రూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః; ఉపయోగభూత
 కోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపయోగనా ముధి
 క్యస్య వర్ణనాత్ * వృత్తిరేకశ్చ; తా చ కోకిలరుతాదీనాం కర్తారస్తు
 దత్వాద్యసంబంధేఽపి తస్యంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యనుగుహితా
 వితి తస్మాన్తయో కాన్తాజ్ఞిభావేన * సంకరః; వృత్తిరేకాప్రస్తుతప్రశంస
 యోస్తు ఏకమేవ వాక్యార్థసూక్రిత్య సహోక్త్యానా దేకవాచకానుప్రదేశ
 * సంకరః. * అయోగవిప్రలమృగ్యజ్ఞానః; నాయికా * పరకీయా.

సర్వే పూర్ణము.

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామికాశ్వాసరి అండ్ సన్స్ వారిచే

శ్రీ 'రామ' ప్రెస్సున, ముద్రితము. — 1937. — 750.

